

TOTALITARISMUS MEZI IDEOLOGÍÍ A TEORIÍ

Jan Dobeš

Totalitarianism Between Ideology and Theory

This study deals with the idea and the conception of totalitarianism. It chronicles the development of the term from its first use in the 1920s to its gradually widening scope, all the way up to its formulation as a consolidated concept after WWII. It contains at its basis the conviction that totalitarianism is a unique form of political power, to be distinguished from democracy and traditional dictatorships. Soon after this conception of totalitarianism was introduced, it encountered sharp criticism aimed at its inability to embrace the changes that occurred in communist states following Stalin's death, subjected as they were to political interests and the logic of the Cold War and the belittling of Nazi crimes implicit in the comparison between Nazism and communism. However, in the 1980s – and particularly after 1989 – the theory of totalitarianism underwent a notable renaissance. In addition to its historical aspects, studies have concentrated on several competing theories meant to transform the concept or even completely supersede it (theories regarding authoritarian regimes, Fascism and political religion). In conclusion, the author points out that from its beginnings, the theory of totalitarianism has straddled the boundaries between ideology and politics on the one hand and ideology and science on the other.

Jan Dobeš (1968) působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, dobes-dobes@seznam.cz

Mezi klíčové pojmy 20. století patří totalitarismus. Četná historiografická, politologická, filozofická, sociologická, psychologická i právní pojednání se pokoušela postihnout jeho charakteristické znaky. Ukazuje se, že dospět k závazné a všeobecně přijímané definici je obtížné, ne-li nemožné.¹ Od chvíle, kdy se pojem totalita-

1 Obsáhlý, byť nikoli zcela vyčerpávající přehled zaměřený především na klasické výklady totalitarismu, původ diskuse o něm a recepci v některých zemích podává WOLFGANG WIPPERMANN, *Totalitarismustheorien: die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*, Darmstadt 1997. O širší rozpětí se pokouší MARC-PIERRE MÖLL, *Gesellschaft und totalitäre Ordnung. Eine theoretisch-geschichtliche Auseinandersetzung mit dem Totalitarismus*, Baden-Baden 1998.

rismus objevil na evropské „intelektuální scéně“, pohyboval se neustále na pomezí mezi vědou, politikou a ideologií, a proto také vyvolával a dodnes vyvolává vášnivé spory.

Následující studie se pokusí načrtnout vznik, dějiny a podstatu uvedeného pojmu, jeho přeměnu v ucelený koncept, jeho různě široká vymezení, kritiku a konkurenční koncepce. Nakonec by měla přispět k odpovědi na otázku, zda totalitarismus správně charakterizuje novou formu politické moci, která se projevila v některých režimech nastolených v letech mezi první a druhou světovou válkou a která vznikla jako následek sociálních a politických změn probíhajících podle některých od konce 19. století, podle jiných již od osvícenství a Francouzské revoluce. Jde tedy o to, zda je možné totalitarismus pokládat v první řadě za vědeckou koncepci, která napomáhá k lepšímu poznání sociálního a politického fenoménu (za předpokladu, že tento fenomén vůbec existuje), nebo zda je spíše politicko-ideologickou konstrukcí, jež odráží výlučně světonázorové preference svých zastánců a historický kontext, v němž byla formulována.²

Termín totalitarismus pochází od italských odpůrců Mussoliniho fašistického režimu. Zřejmě poprvé jej použil Giovanni Amendola v článku k 1. výročí „pochodu na Řím“.³ Kritiku postupného ovládnutí parlamentu a regionální správy fašisty završil konstatováním, že „nejvýznamnější charakteristikou fašistického hnutí pro budoucí historiky zůstane jeho totalitní duch“.⁴ Amendola současně vystihl jeden ze základních rysů pozdější teorie totalitarismu – uvědomoval si, že se objevil nový systém, který poprvé vznáší nárok na celého člověka a na jeho celý život. Nové prvky ve fašismu popsal také socialista Lelio Basso, jenž si všiml, jak režim sám

2 Hodnotové preference autorů a dobový kontext přirozeně odráží každý pojem a každá koncepce z oblasti společenských věd. Vedle toho ale obvykle nevystávají spory týkající se samotné existence předmětu, k němuž se vztahují, který popisují. Slabá stránka totalitarismu podle jeho kritiků spočívá v tom, že vlastně není jasné, jestli to, co charakterizuje, vůbec existuje, a že již sama otázka této existence je úzce spjata nejen s otázkami politické filozofie, ale hlavně s konflikty mezi politickými stranami a proudy (liberály, konzervativci, socialisty, komunisty) a v neposlední řadě i s konflikty mezinárodně politickými.

3 GIOVANNI AMENDOLA, *Un anno dopo*, Il Mondo 2. listopadu 1923.

4 Ernst Nolte upozorňuje na to, že o revolučním Leninově *totalismu* psal již v roce 1919 z Moskvy německý levicově orientovaný spisovatel Alfons Paquet – srov. ERNST NOLTE, *Die drei Versionen der Totalitarismustheorie*, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, (ed.) Achim Siegel, Köln 1998, s. 106. Tato skutečnost sice svědčí o tom, že od samého počátku se pro podobná označení „nabízeli“ vedle fašismu i komunismus (Nolte tím chce podpořit svoji dřívější a známou tezi o bolševismu jako původním podnětu, který vyvolal reakci v podobě fašismu), nic ale nemění na tom, že diskuse o pojmu a jeho vlastní dějiny začínají v italském prostředí a že nejdříve byl užíván k označení italského fašistického režimu.

sebe chápe jako reprezentanta celého národa, jak popírá právo opozice na existenci a jak se ze všech státních orgánů, parlamentu, soudů a ozbrojených sil staly nástroje jedné vládnoucí strany.⁵

Zanedlouho se k původně kritickému označení přihlásili sami fašisté. Záměr vybudovat totalitní stát potvrdil Mussolini: „Pro fašisty je stát všechno a nic lidského nebo duchovního neexistuje mimo stát. V této souvislosti je fašismus totalitární a fašistický stát jako shrnutí a jednota všech hodnot (...) ovládá celý život.“⁶ Režimní ideolog Giovanni Gentile pracoval na koncepci fašistického státu s totalitárním charakterem, který měl sloužit vyšší ideji, jež by zrušila všechny dílčí prvky a síly národa.⁷

Kritika fašismu jako totalitního hnutí a režimu se brzy rozvinula ve zdůraznění jeho podobnosti s komunismem. Také v tomto ohledu náleží primát Giovannimu Amendolovi, který v obou těchto ideologiích viděl reakci na liberalismus a demokracii. Dále až k explicitním vyjádřením došel na této cestě Luigi Sturzo, který již v roce 1926 napsal: „Celkově lze mezi Ruskem a Itálií najít jen jediný rozdíl, totiž bolševismus je komunistická diktatura neboli levicový fašismus a fašismus konzervativní diktatura neboli pravicový bolševismus.“⁸ Zásadní a neslučitelný protiklad mezi myšlenkou svobody, lidské důstojnosti, „idejemi roku 1789“ na jedné straně a fašismem a bolševismem na straně druhé zdůrazňoval také další z italských Mussoliniho odpůrců Francesco Nitti, podle kterého znamenaly nové diktatury útok na podstatu moderní civilizace.⁹ Uznával ale i rozdíly mezi nimi. Zatímco ve fašismu postrádal jakýkoli ideál a skutečnou teorii a nacházel v něm toliko úsilí o dobytí moci, pokládal bolševiky za následovníky Francouzské revoluce, kteří sledovali ideál lidské rovnosti.

Vzhledem k dalšímu vývoji pojmu totalitarismus, v jehož průběhu byl levicově zaměřenými badateli, teoretiky i praktickými politiky většinou prudce odmítán, je velmi zajímavé, že po první světové válce a zejména ve 20. letech nenacházela na

5 Je však třeba upozornit na to, že častějším motivem kritiky fašismu byly například hospodářská zaostalost a politická slabost Itálie.

6 Cituji podle W. WIPPERMANN, *Totalitarismusutheorien*, s. 11.

7 Takto vyjadřuje podstatu fašistického státu *Dottrina del Fascismo* uvedená v roce 1932 v *Enciclopedia Italiana*. Pod heslem je podepsán Mussolini, ale obecně se soudí, že skutečným autorem byl Gentile – srov. WALTER SCHLANGEN, *Die Totalitarismusutheorie. Entwicklung und Probleme*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, s. 12-13.

8 LUIGI STURZO, *Italien und der Faschismus*, Köln 1926, s. 225.

9 FRANCESCO NITTI, *Bolschewismus, Faschismus und Demokratie*, München 1926. Také Nitti si uvědomoval kvalitativně nový charakter zmíněných režimů, byť v nich spatřoval návrat k morálce absolutních monarchií.

srovnávání fašismu a komunismu řada významných osobností levicového tábora nic pobuřujícího. Například Otto Bauer je považoval za dvě příbuzné formy diktatury vznikající ve stejných podmínkách – při rovnováze třídních sil.¹⁰ Navazoval tak na tradici, kterou již dříve rozvíjel Karl Kautsky, jenž bolševický režim v Rusku považoval za asiatskou despotii. V rámci evropské levice však vzápětí vypukly spory týkající se právě zařazení ruských bolševiků do historického kontextu dějin levice. Proti výše zmíněným ostrým kritikům se postupně stále víc prosazovalo přesvědčení, že jde o legitimní pokračování a rozvinutí marxismu a o uskutečnění Marxova humanismu. Obdivováno bylo odstraňování společenských rozdílů stejně jako mohutný sociální a ekonomický rozvoj.

Ve druhé polovině 20. let se zájem o fašismus a jeho eventuální srovnávání s komunismem začal výrazněji projevovat také v Německu. Němečtí autoři v této době na rozdíl od většiny italských nebyli touto problematikou přímo dotčeni. Nehrozilo jim přímé nebezpečí od mocenských orgánů režimů, které analyzovali. Proto si mohli zachovávat větší odstup. Patrné je to na pracích Erwina von Beckeratha, jenž také vyzdvihoval často zdůrazňovanou absenci programu a ideovou neurčitost fašismu a jeho sílu pak shledával v imponující vitalistické síle („vitale Schwungkraft“). Důkladně zvažoval podobnosti fašismu a bolševismu spočívající v koncepci státu, struktuře vládnoucí třídy a v její politice, ve společné snaze o zásadní změnu společenského uspořádání, v legitimizaci násilí jako prostředku politického boje, antiparlamentarismu a antiindividualismu. Upozorňoval ale i na nezanedbatelné rozdíly v obsahu jejich ideologické výbavy.¹¹ Přínosný a v některých částech dodnes platný rozbor fašistického režimu podal významný právní teoretik Hermann Heller. Vedle dobově obvyklého konstatování bezprogramovosti, důrazu na akci, kultu násilí, iracionalistické filozofie života poprvé objevil rozdíl mezi diktaturou totalitní, v níž stát řídí každý životní projev, a autoritativní, respektující politické a právní hranice státní moci.¹²

Zatímco Beckerath a Heller se primárně zabývali fašismem a následně případně dospívali k závěrům platným i pro komunismus, vycházel význam Waldemara Guriana pro teorii totalitarismu z jeho zkoumání bolševismu. Chápal jej jako „režim naprosté politizace a zespolečenštění člověka“,¹³ postavený na náboženské

10 OTTO BAUER, *Das Gleichgewicht der Klassenkräfte*, *Der Kampf* 1924, č. 17, s. 57-67.

11 ERWIN VON BECKERATH, *Wesen und Werden des fascistischen Staates*, Berlin 1927.

12 HERMANN HELLER, *Europa und der Faschismus*, Berlin-Leipzig 1929.

13 Srov. WALDEMAR GURIAN, *Der Bolschewismus. Einführung in Geschichte und Lehre*, Freiburg im Breisgau 1931, s. 127.

závaznosti ideologie, vůli státostrany k moci a redukci životního horizontu lidí na ekonomické a sociální záležitosti. Byl přesvědčen o tom, že jeho přitažlivost tvoří představa vykoupení prostřednictvím politických a hospodářských opatření. Při dalším výzkumu bolševismu Gurian postupně odhlížel od jeho konkrétní aplikace v SSSR a dospěl k pozoruhodné tezi o tom, že bolševismus představuje obecný filozofický a morální postoj, který se dokonce vůbec nemusí vázat na marxismus. Podle Guriana víc než o obsah marxistické ideologie a jeho naplňování jde o využití a kontrolu mas. Právě problematika mas, jejich vstupu do veřejného života a nabytí politické a sociální moci je důležitým motivem Gurianova díla – v pokusu o záchranu státu pomocí jeho spojení s masami spatřuje základní problém 20. století, s nímž se podobně vyrovnávaly fašismus i bolševismus. Společně tak nastolily vládu jedné strany opřenu o závazný světový názor, veškerý život společnosti poměřovaly podle vztahu k jejím zájmům a jednotlivce zbavily práv a svobod. Nepodceňoval ale ani rozdíly ve zdůvodňování stranické diktatury a ve vztahu k náboženství. Gurian se přiblížil k teorii totalitarismu, ale termíny totální či totalitární nepoužíval. Namísto toho identifikoval společné základní struktury zdánlivě odlišných politických systémů, a vlastně tak odhalil zvláštní typ vlády, který označoval za bolševismus (nikoli však ve smyslu konkrétního režimu vládnoucího v SSSR).¹⁴

Vztah nacistů k pojmům totalitarismus a totální stát byl v porovnání s italskými fašisty komplikovanější. Stát pro nacisty nepředstavoval hodnotu samu o sobě, nýbrž spíše jen prostředek k dosažení vyšších met – upevnění a rozkvětu národního společenství a hlavně čistoty rasy. Tak jako italští fašisté přijímali termín totalitarismus pozitivně, naplňovali jej z jejich hlediska kladným obsahem též někteří němečtí státovědci a právníci. Z nich je třeba nepochybně na prvním místě jmenovat Carla Schmitta, vedle něj pak jeho žáky a pokračovatele Ernsta Rudolfa Hubera nebo Ernsta Forsthoffa. Ovlivnění též idejemi konzervativní revoluce snili o totálním státě a nástup nacistů k moci v nich vzbudil velké naděje na uskutečnění tohoto projektu. Schmitt v květnu 1933 opěvoval nacionální socialismus, protože „všechn lidský duch a všechna produktivita se nachází v souvislosti všezahrnujícího totálního celku“.¹⁵ Z nacistických špiček užíval pojem totalitarismus nejvíce Goebbels, Hitler pouze výjimečně, protože dával přednost známému pojmu

14 K významné osobnosti Waldemara Guriana srov. HEINZ HÜRTEIN, *Modernitätskritik und Totalitarismustheorie im Frühwerk Waldemar Gurians*, in: *Totalitarismus. Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*, (edd.) Alfons Söllner, Ralf Walkenhaus, Karin Wieland, Berlin 1997, s. 25-34.

15 JOSEF BECHER, RUTH BECHER (edd.), *Hitlers Machtergreifung 1933. Vom Machtantritt Hitlers 30. Januar 1933 bis zur Besiegelung des Einparteienstaates 14. Juli 1933*, München 1983, s. 323-325.

völkisch. Postupně v nacistickém prostředí převládla od počátku přítomná nedůvěra vůči čistě etatistickému výkladu totality, jak jej ztvárňoval zejména Schmitt. Výslovně proti němu vystoupili nacistický ideolog Alfred Rosenberg i vůdčí představitel čistě nacistického práva Roland Freisler. Místo totálního se mělo usilovat o nacistický stát. Později pak sice bylo vyhlášeno totální nasazení, které se však již ubíralo poněkud jiným směrem.

Ve svých počátcích se pojem totalitarismu rozvíjel na dvou odlišných rovinách. Jako vnější označení určité formy vlády, která byla považována za odlišnou od dříve známých diktatur, tyraní či despotií (ani tyto klasické pojmy však ze scény rozhodně nezmizely). V případě fašismu a nacionálního socialismu pak i jako charakteristika, kterou používali sami protagonisté nebo příznivci těchto režimů. Od chvíle, kdy na sklonku první světové války byla nastolena první ze tří velkých diktatur, staly se důležitou součástí jejich dějin boje o pojmenování. Komunisté sice pojmy totalitarismus a totalitní sami nepoužívali, ale na „správné“ odpovědi na otázku jejich místa v dějinách (a s tím pochopitelně označení úzce souviselo) komunistickému vedení mimořádně záleželo a téměř po celou dobu své existence dbalo na to, aby nevznikaly žádné pochybnosti o tom, že komunisté navazují na dávné boje za sociální spravedlnost, směřují k úplnému osvobození člověka, a proto patří do tradice humanismu, který rozvíjejí a prohlubují.

Ještě před druhou světovou válkou se ale tato přibližná rovnováha začala vychýlovat ve prospěch totalitarismu jako zprvu spíše publicistického, později i odborného termínu, jehož prostřednictvím měla být popsána podstata a zejména nové prvky hnutí, které ve třech velkých evropských zemích postupně získalo moc a vybudovalo diktátorské systémy. Z původní politické ideologie se stávala politická teorie. Tento vývoj pak pokračoval po druhé světové válce se zánikem fašismu i nacismu. Prvek ideologie ale nikdy zcela nezmizel a v různých podobách (a v různých zemích) se udržoval i v poválečných desetiletích.

Ve 30. letech ale probíhala ještě jedna změna, která měla pro pozdější vývoj teorie totalitarismu zásadní význam. Jestliže bylo výše uvedeno, že do té doby se lze setkat i s levicově smýšlejícími autory, kteří nacházeli velké podobnosti mezi fašismem a komunismem, postupně politická i intelektuální levice takový směr uvažování stále ostřeji odmítala. Tento vyhraněný postoj vyplýval ze silícího pocitu ohrožení fašismem (nacismem) a z pevně se zakořeňujícího přesvědčení, že jedinou spolehlivou hráz proti této hrozbě představuje SSSR.¹⁶

16 François Furet považuje tuto prezentaci SSSR jakožto nejsilnějšího pilíře odporu proti fašismu za významný úspěch komunistické propagandy a přisuzuje jí dalekosáhlý politický a intelektuální

Na toho, kdo i jen připustil možnost společných znaků fašismu a komunismu, pohlížela od této chvíle levice jako na fašistu. Ve svém vpádu do sociálněvědního zkoumání učinila politika další podstatný krok. Ačkoli nesmíme zapomínat na to, že v této době teorie totalitarismu ve své pevné podobě ještě nebyla formulována, neslo přijetí či naopak odmítnutí jejich již tehdy obecně známých prvků jisté politické poselství. Kdo je přijímal, byl okolnostmi tlačěn doprava, kdo je naopak odmítal, doleva.

Zároveň se těžiště zkoumání přenášelo z Itálie a Německa, kde podmínky svobodnému bádání a hlásání závěrů nepřály, do anglosaského světa. Tam odcházeli převážně z Německa i badatelé, kteří s moderními diktaturami stačili nabýt vlastní zkušenosti a kteří na jejich základě toužili dobrat se jejich podstaty. Na rozdíl od většiny výše uváděných italských autorů se nejednalo o bývalé politiky, a proto jejich zájem sledoval především teoretickou rovinu, s praxí však nutně úzce svázanou. Podíleli se na tom, že v dějinách teorie totalitarismu lze shledat první vrchol v době před druhou světovou válkou, kdy sice tato teorie ve své kodifikované formě ještě neexistovala, ale všechny její konstitutivní znaky byly již známy. Exulant z Německa, historik Hans Kohn, v roce 1935 vyzvedával nejen skutečnost, že diktatury v Rusku, Itálii a Německu se od tradičních forem despotie a tyranie odlišují svým neomezeným mocenským záběrem, že se opírají o mesianistickou ideologii a využívají nové prostředky propagandy, ale k těmto již dříve tematizovaným jevům přidával ještě jeden nový aspekt. Povšiml si totiž, že tyto moderní diktatury se v zájmu svého úspěchu musely vyrovnat s důsledky vzestupu demokracie a liberalismu. Mnohem širší okruh lidí než dříve si vzhledem k tomu uvědomoval své právo účastnit se politiky. Proto nestačilo se opírat o církev či armádu, jak to činily „tradiční“ diktatury, ale bylo nutné pracovat s masami: „Starý typ despoty by v moderním světě nemohl existovat, neboť francouzská revoluce pozvedla demokracii do postavení základního duchovního postoje a vtiskla masám vědomí jejich práva podílet se na utváření osudu jejich země. Současné diktatury jsou postdemokratická hnutí.“¹⁷ Historická novost diktatur, které byly nastoleny v Itálii, Rusku a Německu, spočívá v mesianistické ideologii, moderní masové společnosti, v níž

význam. Nadále již nepřipadalo v úvahu být současně antifašistou a antikomunistou. Doposud nikoli výjimečné rozbory podobných či totožných znaků fašismu, nacismu a komunismu již nebyly přípustné a v levicovém prostředí se začaly blížit svatokrádeži.

17 HANS KOHN, *Dictatorship in the Modern World*. Německý překlad pod názvem *Die kommunistische und faschistische Diktatur* vyšel v BRUNO SEIDEL, SIEGFRIED JENKNER (edd.), *Wege der Totalitarismus-Forschung*, Darmstadt 1974, s. 49-63.

se uplatňují nové techniky manipulace masami, a v obecně zakořeněném demokratickém vědomí. Pouze poslední z charakteristických znaků totalitního systému, teror, nebyl ještě v roce 1935 tolik zřetelný jako již o několik let později.

Kohn stanovil linii, po níž v dalších letech postupovaly úvahy o totalitarismu. V listopadu 1939, krátce po vypuknutí druhé světové války a v době spojenectví Německa a SSSR, „přála“ teoretickému srovnávání až ztotožňování režimů v obou zemích i mezinárodní situace. Jejím projevem byla konference Americké filozofické společnosti. Na ní proslovená přednáška amerického historika Carltona J. H. Hayese *The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization*¹⁸ je dodnes považována za jednu z nejdůležitějších charakteristik diktatur nového typu. Vzestup a kroky nových diktátorů podle něj v první řadě neurčoval jejich původ ze tříd, nýbrž z mas. Proto si dokázali získat jejich náklonnost. Hayes přikládal zásadní význam „zmasovění“ společnosti, které plynulo z úpadku tradičních náboženství a ze zhroutení historicky přirozeného „pluralismu suverenity“.¹⁹ Mohly tak vzniknout hnutí a následně režimy, které znamenaly revoltu „proti celé historické kultuře Západu, proti umírněnosti a vyváženosti klasického Řecka, pořádku a zákonnosti Říma, lásce, milosti a pokoji křesťanství, kulturnímu dědictví středověku a novověku, osvícenství, rozumu, humanitě, liberální demokracii.“²⁰

Po vstupu SSSR do války na straně západních spojenců v červnu 1941 začala být vyzvedávána spíše specifika fašismu a nacismu a naopak v případě komunismu se akcentovalo jeho příbuzenství s liberální demokracií a parlamentarismem (zejména vztah k osvícenství). Válečná léta jsou ve vývoji koncepce totalitarismu obvykle pokládána za „hluché“ období. Ačkoli toto hodnocení obecně platí, lze nalézt i výjimky. Představuje ji například pozoruhodná práce německého sociologa a politologa Sigmunda Neumanna *Permanent Revolution* z roku 1942. V době, kdy se obecně přijímal až později podrobně rozpracovaný pojem fašismu, trval Neumann na tom, že analýza moderních diktatur musí zahrnovat i SSSR. Podle Neumanna se jedná o zvláštní režimy, které měly být nastoleny natrvalo, protože slibovaly řešení a překonání všech problémů moderního světa. Jakkoli nijak nepodceňoval národní specifika,²¹ nad ně kladl společné znaky, kterými byly dynamický charakter

18. Její německý překlad v B. SEIDEL, S. JENKNER (edd.), *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 86-100.

19. Pod tímto pluralismem suverenity Hayes rozuměl vzájemné potýkání a doplňování státní moci, lokální správy, původních zvyků a tradic, institucí s určitou mírou autonomie jako církev, šlechta, univerzity, profesní společenstva.

20. B. SEIDEL, S. JENKNER (edd.), *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 98n.

21. Směs sociálního revolucionářství a intelektuálního avantgardismu v Rusku, násilný akcionismus nesoucí se ve znamení národa a státu v Itálii, převažující byrokratický komponent v bolševické hierarchii a naproti tomu spíše „feudální“ osobní věrnost nacismu. Pozoruhodný je rovněž jeho postřeh

diktatur (daný stoupajícím akcionismem, který podkopával původní slib stability), apely na masy, které vytvářely kvazidemokratickou podobu těchto diktatur, totální mobilizace pocházející ze zážitku války, permanentní revoluce a podřízenost veškerého jednání principu vůdcovství.²²

S koncem druhé světové války a následným vývojem mezinárodních vztahů se vyhlídky pro další rozvíjení teorie totalitarismu změnily. Podrobné informace o nacistických zločinech stejně jako postupující roztržka mezi bývalými protiněmeckými spojenci znovu obnovily „poptávku“ po hledání společných rysů poražené diktatury německé a naopak vítězné diktatury sovětské. Nadcházela éra, v níž byly formulovány nejnámější podoby teorie totalitarismu. Hannah Arendtová definovala nacistické Německo a SSSR jako totalitní systémy. V návaznosti na výše zmíněné pojetí Carltona J. H. Hayese viděla příčinu jejich vzniku v rozpadu třídní společnosti a ve vzestupu mas, kterým ale chyběla orientace, a proto byly přístupné vlivu totalitních ideologií. V tomto smyslu vykládala totalitní formu panství jako projev hluboké krize moderního světa.²³ Přitažlivost totalitních ideologií spočívala v nabídce jednoduchých řešení všech problémů. Prostředkem, jehož pomocí se chtěla dobrat tohoto řešení, byl teror používaný k perzekuci skutečných i domnělých nepřátel a k vytvoření a výchově nového člověka. Tato i z minulosti známá metoda byla ale nově doplněna o rasismus.²⁴ Ve formě popisovaných totalitních diktatur vznikla nová forma vlády založená na tomto propojení ideologie, teroru a rasové myšlenky. Ideologie přitom proměňovala podobu teroru. Útlak obyvatelstva a násilné zločiny byly s neúprosnou systematickostí prováděny způsobem „tovární výroby“. Byrokraticky řízené vraždění se uskutečňovalo tak, že vlastně každý z jeho aktérů se mohl cítit subjektivně nevinný – nevedly je totiž obvyklé vražedné motivy (touha po pomstě, nenávisť, chamtivost), nýbrž pouze snaha přispět k vítězství ideologie aspirující na totální výklad světa. V jejím vleku věřící stoupenci přestávali vnímat skutečnost a stále víc propadali utopickým cílům. Jak ale dosvědčuje příklad Adolfa Eichmanna, nemuselo se jednat o od světa odtržené

o rozdílném charakteru mas. Zatímco masa bolševická je racionální, usiluje o své osvobození, čímž navazuje na ideje Francouzské revoluce, kterou chce dovést, masa nacistická je iracionální.

22 Neumann ve svém díle zkoumá i řadu jiných problémů důležitých pro pochopení nejen podstaty diktatur, ale vůbec moderní politiky a společnosti – funkce politických stran, vztah státu, stran a byrokracie, poměr státu k církvím, proměny institucí.

23 UWE BÄCKES, *Totalitarismus – Ein Phänomen des 20. Jahrhunderts*, in: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*, (ed.) Eckhard Jesse, Bonn 1996, s. 310.

24 Motiv rasismu se přirozeně vztahoval především k nacistickému Německu, jehož se analýza Arendtové týkala původně, postupně se však její platnost rozšířila i na SSSR. K tomu jako argument posloužilo zesílení antisemitských tónů v politice sovětského vedení na přelomu 40. a 50. let.

vizionáře, nýbrž o přízemní byrokraty, kteří chtěli pouze splnit svůj „drobný“ úkol, svěřený jim vůdcem, prozřetelností nebo dějinami. Nic jiného je nezajímalo, nic jiného neviděli. Skutečnost totalitní formy vlády podle Arendtové nebylo možné pochopit tradičními kategoriemi politického myšlení, jejich zločiny se vymykaly tradičním měřítkům a stávající zákony na jejich potrestání nestačily.²⁵

Dva roky poté, co v USA vyšla proslulá kniha Hannah Arendtové o totalitarismu,²⁶ zazněly na veřejnosti poprvé teze dalšího exulanta z Německa, Carla J. Friedricha. Ten na konferenci Americké akademie umění a věd představil systematickou teorii totalitarismu, kterou v následujících letech ve spolupráci se Zbigniewem Brzezinským dotvořil ve známý ideálnětypický a statický model totalitarismu. Stanovili šest kritérií totalitních režimů: závazná ideologie obsahující chiliastické přísliby, masová státostrana, tajná policie používající teroristické metody, státní monopol na informace a propagandu, státní monopol na výkon ozbrojené moci, centrálně řízené hospodářství. Ačkoli se jednotlivě vyskytovala již dříve, teprve v diktaturách označovaných za totalitní se sešla všechna najednou. Friedrich si uvědomoval, že základním předpokladem totalitní vlády je moderní technika, jejíž rozvoj podmiňuje většinu z uvedených kritérií.

Friedrichův a Brzezinského koncept totalitarismu založený na existenci jasně vymezených znaků představuje nejznámější pokus o charakteristiku nové, totalitní formy vlády. Zároveň však od počátku neměl nouzi o početné kritiky, jejichž role byla usnadněna změnami komunistických režimů po roce 1956. Vzestupy (byť zatím nepříliš úspěšné) reformních hnutí a nesporný pokles represí odporovaly této teorii a vystavovaly ji výtce, která se sice sama nabízela, přesto však byla příliš zjednodušující. Friedrichově a Brzezinského teorii (ale s nimi vlastně celé představě totalitarismu) se vytýkalo, že nedokáže postihnout celou společenskou, hospodářskou a hlavně politickou realitu v SSSR. Tato kritika, doplněná zanedlouho ve stejném smyslu i ve vztahu k nacismu, přehlíží skutečnost, že Friedrich svoji koncepci formuloval jako ideální typ ve weberovském smyslu. Proto v sobě nesla značnou míru abstrakce a jejím cílem bylo poskytnout prostor pro komparaci s jinými formami moci a ovládnutí člověka, nikoli přesné zobrazení reality v určitých zemích za vlády určitého režimu. Literatura obvykle soudí, že změny v SSSR a ve většině zemí sovětského bloku si vynucovaly modifikaci teorie totalitarismu.²⁷ Spí-

25 LOTHAR FRITZE, *Essentialismus in der Totalitarismusforschung. Über Erscheinungsformen und Wege der Vermeidung*, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 147.

26 HANNAH ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951.

27 Například W. WIPPERMANN, *Totalitarismustheorien*.

še než o úpravy stávající teorie Friedrichovy, jak tvrdí přehledy bádání, se ale jedná o svébytné příspěvky do diskuse, o svého druhu nové teorie.²⁸ Největší hodnotu z nich mají teze německého právního teoretika (pozdějšího soudce ústavního soudu SRN) a politologa Martina Dratha, který prosazoval oddělení primárních a sekundárních znaků totalitarismu. Zatímco doposud akcentované teror, vládu jedné strany či propagandu odsunul do druhé jmenované skupiny, znakem primárním byla podle něj snaha vybudovat nový systém hodnot.²⁹ Drath odlišoval totalitní a autoritativní systémy právě podle tohoto směřování – autoritativní diktatury spojoval s již existujícími soustavami hodnot. Protagonistům obou druhů diktatur však přisuzoval společnou nutnost vyhovět potřebě demokratické legitimizace režimu.

Koncepce dalších autorů se většinou pohybovaly na empirické rovině, usilovaly spíše o „prosté“ zachycení reality diktátorských režimů, přičemž se obvykle věnovaly i rozdílům mezi nimi. Právník a historik Otto Stammer tak popisoval masové hnutí vedené autoritářskou skupinou, které dobylo mocenský monopol a s pomocí byrokratického aparátu ovládlo stát. Nezapomínal však dodat, že obsahem ideologie a historickým kontextem vzniku se nacismus a komunismus lišily.³⁰ Politolog Arcadius R. L. Gurland připouštěl společné rysy jen na úrovni techniky moci. Naproti tomu co do sociální funkce, okolností ustavení, ideologie i hodnot pokládal nacismus a komunismus za zcela protikladné.³¹

Ve druhé polovině 50. let a na počátku následující dekády docházelo vlivem událostí ve světě reálné politiky (odhalení na XX. sjezdu KSSS, reformní pokusy v některých dalších zemích sovětského bloku, roztržka SSSR a Číny, nástup Kennedyho) i vývoje uvnitř vědy k postupnému odklonu od teorie totalitarismu.³² Její

28 Poměrně podrobnou analýzu těchto posunů, nových pokusů a také kritiky přináší HUBERTUS BUCHSTEIN, *Totalitarismustheorie und empirische Politikforschung – die Wandlung der Totalitarismuskonzeption in der frühen Berliner Politikforschung*, in: *Totalitarismus. Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*, s. 239–266.

29 MARTIN DRATH, *Totalitarismus in der Volksdemokratie*, otištěno v B. SEIDEL, S. JENKNER (edd.), *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 310–358.

30 OTTO STAMMER, *Totalitarismus*, in: *Wörterbuch der Soziologie*, (ed.) Wilhelm Bernsdorff, Köln 1955, s. 551–552. Vzhledem k těmto odlišnostem Stammer nabádal k velké opatrnosti při srovnávání nacismu a komunismu.

31 ARCADIUS R. L. GURLAND, *Einleitung*, in: *Totalitäre Erziehung*, (ed.) Max G. Lange, Frankfurt am Main, 1954, s. XXII. Ačkoli Gurland napsal úvod k práci vycházející z paradigmatu totalitarismu, pokusy o celkovou definici totalitarismu odmítal, protože byl přesvědčen o tom, že musí být příliš schematická na zachycení komplexní politické skutečnosti. Navíc považoval obecné vyhlídky takové definice za chatrné i vzhledem k dynamice totalitních diktatur.

32 H. BUCHSTEIN, *Totalitarismustheorie und empirische Politikforschung*, s. 263–264. Zhruba od přelomu 50. a 60. let se datuje rozšíření pramenné základny pro výzkum nacistického Německa. Mohly

kritika se rozvíjela na třech rovinách: První představoval zejména sociologický a politologický výzkum společenského a politického vývoje tzv. socialistických států. Po opadnutí vlny nejkrutějších stalinistických represí se realita v těchto zemích viditelně rozcházela s postuláty z teorie totalitarismu. Druhou rovinou, která se objevila později, byla tzv. revizionistická škola západní (zejména anglosaské) historiografie, která předložila novou interpretaci sovětské revoluce, komunistického režimu a mezinárodních vztahů zejména v období studené války. Podle ní měla revoluce i své sociální příčiny a dopady a za kritické zhoršení mezinárodních vztahů nenesly odpovědnost pouze expanzivní plány sovětského vedení na rozšíření vlastní sféry vlivu, ale minimálně ve stejné míře také snahy Západu o svou dominanci ve světě. Tento směr nutně úzce souvisel s kritikou teorie totalitarismu. Konečně pak je nutno zmínit vznik konkurenční koncepce – teorie fašismu, o níž bude podrobněji pojednáno níže.

Navzdory tomuto dělení prozrazuje bližší pohled na tyto jednotlivé směry, že jsou vzájemně propojené. Společný je odklon od politických dějin, pokles zájmu o teror, perzekuci a ideologii a naopak stoupající důraz na sociální souvislosti a důsledky ustavení a fungování režimů považovaných za totalitní.

K přímé kritice teorie totalitarismu často po jisté době dospívali autoři, kteří původně usilovali pouze o její empirický posun. Platí to například pro zmíněného Otto Stammera, který v roce 1961 v Berlíně v pracovním společenství sociálněvědních institutů uspořádal seminář na téma bádání o totalitarismu. Sám v jeho rámci zdůraznil vědeckou bezcennost teorie totalitarismu, která podléhala „propagandistickému využití“. Navíc podle jeho soudu bránila poznání historické individuality jevů a procesů v jejich vzniku, proměnách ideologie, mocenské hierarchie a organizace. Přitom právě v tom mělo spočívat jádro historického poznání.³³ Obecné východisko těchto úvah tvořilo přesvědčení, že v socialistických zemích proběhl pokus o vytvoření, udržení a stabilizaci průmyslové společnosti. Její vývoj měla určovat vlastní dynamika, která vyvolávala sociální změny a konflikty charakteristické pro průmyslovou společnost, přičemž teorie totalitarismu byla pokládána za nevhodnou a nedostatečnou pro jejich analýzu.³⁴ Mezi ideologickým totalizujícím nárokem strany, popřípadě státu na absolutní moc, o který se především teorie

tak vzniknout důkladnější analýzy vyvracející představu monolitní diktatury, kterou vyvolávala teorie totalitarismu.

33 V tomto ohledu zachovává Stammer věrnost klasickému historismu, a zaujímá tak poměrně konzervativní postoj, který na první pohled může u kritika teorie totalitarismu překvapovat.

34 M.-P. MÖLL, *Gesellschaft und totalitäre Ordnung*, s. 244.

totalitarismu zajímá, a potřebami rozvoje průmyslové společnosti totiž dozrával a prohluboval se konflikt, jenž ani zdánlivě všemocný diktátorský režim nedokázal řešit.³⁵ Nastává shoda v tom, že mocenský systém totalitarismu založený na teroru, ideologii a represii je neslučitelný se společností orientovanou na výkon. Rozpor mezi komunistickými ideály a sociálními a politickými změnami vyvolanými industrializací byl spatřován již v SSSR 30. let. Takový pohled se primárně samozřejmě zaměřoval nikoli na procesy či brutální tažení proti tzv. kulakům, ale na celkový sociální a ekonomický rozvoj, svého druhu stabilitu. Sovětský svaz se pak nejevil jako totalitní diktatura, nýbrž jako rozvíjející se průmyslová společnost.³⁶ Jeho systém pak ve světle těchto pozorování přestával být jednoznačnou negací liberální pluralistické demokracie, ale z hlediska funkčnosti (bez ohledu na morální kritéria) jeho legitimní alternativou – jinou cestou vedoucí k dosažení obdobného cíle, jakým byla industrializovaná společnost.³⁷

V průběhu 60. let se teorie totalitarismu zásluhou autorů jako Otto Stammer, Hartmut Zimmermann, Peter Christian Ludz nebo Ernst Richert jevila pro sociální vědy jako překonaná a nepotřebná. Předmětem jejich zájmu byly otázky, které klasická teorie totalitarismu neřešila nebo nedovedla řešit. Kromě již uvedené údajné dynamiky režimů v zemích sovětského bloku, v nichž se projevovala (ve srovnání s obdobím stalinismu nesporná) liberalizace, se kritika zaměřovala přímo na podstatu zkoumaných systémů, kterou neměl být teror a represe, nýbrž spíše způsob hospodářské organizace a politicko-pedagogické působení státu.³⁸ Napadána byla též vize jednotně ideologicky řízené a svou vůli bez odporu prosazující státní a stranické mašinerie. Naproti tomu se zjišťovalo, že bez ohledu na takové ambice strana po dobytí moci musela zapadnout do sítě nadále přetrvávajících a současně nově vznikajících institucí a organizací, v níž se ale představa a zájmy

35 M.-P. MÖLL, *Gesellschaft und totalitäre Ordnung*, s. 246.

36 ALEX INKELES, *Social Change in Soviet Russia*, Cambridge (Mass.) 1968, s. 15n.

37 CHALMERS JOHNSON, *Comparing Communist Nations*, in: Týž, *Change in Communist Systems*, Stanford 1970, s. 12.

38 Tento názor zastával sociolog Ernst Richert, jedna z nejvýznamnějších postav mezi kritiky koncepce totalitarismu. Na rozdíl od některých svých soupeřů, kteří jeho částečnou oprávněnost připouštěli, ji zcela odmítal. Věnoval se téměř výhradně sociálněvědnímu výzkumu NDR, jehož výsledky shrnul ve svých dvou nejdůležitějších knihách *Das zweite Deutschland* a *Die neue Gesellschaft in Ost und West*. Socialistický německý stát považoval nikoli za teroristickou diktaturu, nýbrž za formu jakési výchovné diktatury, v níž státu nenáleží v první řadě funkce utlačovatele, nýbrž vychovatele a manažera. Vedení NDR (podobně to platí i pro jiné socialistické země) v tomto postavení podle Richerta fascinovala možnost utvářet sociální realitu cestou autoritativně stanovených norem.

vedení naplňují mnohem složitěji, než se podle vnější fasády režimu zdá.³⁹ Přístup zabývající se výlučně organizací a technikou moci měl být překonán a pozornost se měla zaměřit na hlubší politické, sociální a ekonomické proměny. Peter Christian Ludz se soustřeďoval na řadu procesů odehrávajících se uvnitř komunistických režimů, které probíhaly podle vlastních zákonitostí.⁴⁰ Tyto procesy vytvářejí sociální realitu, jejíž poznání pokládal Ludz za nezbytnou podmínku pochopení podstaty dění v socialistických zemích. Šlo o odhalení „netotalitních“ prvků v rámci zdánlivě monolitní totalitní diktatury. Popisoval také proměnu původně mobilizující síly ideologie v ideologii prázdných frází, která sice na jednu stranu ztratila svoji intelektuální přitažlivost, na straně druhé ale mohla plnit integrační funkci.⁴¹

Souhrnně lze tento názorový proud označit jako sociálněvědní přístup ke komunismu. Sovětský socialismus je v jeho rámci charakterizován jako varianta modernizace. Jeho zkoumání se musí zaměřovat nejen na totalitizaci státu a společnosti, ale také na konkrétní cíle celkového politického, společenského a ekonomického vývoje. Kategorie původně pocházející z výzkumu západních společností byly vztaženy i ke společnostem socialistických zemí.⁴²

Radikálnější kritiku koncepce totalitarismu formuloval neomarxismus. Jakkoli významné byly dosud shrnuté argumenty proti její podstatě a jejímu přínosu, nepopírali jejich autoři většinou (pochopitelně různě hluboký) protiklad liberálního demokratického režimu a režimu pokládaného za totalitní. Naproti tomu autoři zařazovaní do neomarxistického proudu takové východisko odmítli a liberálně demokratický kapitalismus kladli spolu s fašistickými diktaturami na jednu stranu, proti které pak stála „socialistická demokracie“.⁴³ Výrazný představitel tohoto

39 PETER CHRISTIAN LUDZ, *Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft*, in: *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 532-599. Ačkoli stať nese takový název, autor se nakonec postaví proti samotnému pojmu totalitní. Místo něj navrhuje označení jako například: konzultativní autoritarismus, autoritárně-technokratická společenská formace nebo socialistická společnost výkonu.

40 PETER CHRISTIAN LUDZ, *Offene Fragen in der Totalitarismusforschung*, in: *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 466n.

41 P. CH. LUDZ, *Entwurf einer soziologischen Theorie totalitär verfasster Gesellschaft*, s. 574

42 KLAUS MÜLLER, *Totalitarismus und Modernisierung. Zum Historikerstreit in der Osteuropafor-*
schung, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 50-56. Za tímto velmi obecným vymezením se přirozeně skrývá množství různých zkoumaných témat: konkurence různých mocenských skupin, kontrola rozdělování, nasazování prostředků a zdrojů, orgány střední a nižší úrovně, které vedle realizace represí musely plnit příkazy nadřazených institucí, přetrvávání předrevoluční politické kultury, vztah oficiální a alternativní kultury aj.

43 REINHARD KÜHNEL, *Zur politischen Funktion der Totalitarismustheorien in der BRD*, in: *Totalitarismus. Zur Problematik eines politischen Begriffs*, (edd.) Martin Greiffenhagen, Reinhard Kühn, Johann Baptist Müller, München 1972, s. 16n.

směru Reinhard Kühnl pokládal teorii totalitarismu za výraz dvojího ohrožení parlamentní demokracie. Zatímco hrozba zleva požadovala větší míru demokracie, hrozba zprava usilovala o její další omezení.⁴⁴ Teorii totalitarismu tak upíral vědeckou povahu a přisuzoval jí výlučně instrumentální charakter. Podstatě marxistického přístupu odpovídala skutečnost, že její jádro bylo shledáváno v obhajobě politických zájmů určitých sociálních skupin.⁴⁵

Ačkoli tendence odmítající teorii totalitarismu převažovala, ani v průběhu 60. let zcela nezmizel proud, který ji naopak obhajoval. Mezi jeho přední představitele patřil (i v následujících desetiletích) německý historik a politolog Karl-Dietrich Bracher. Ten celé své rozsáhlé dílo věnoval rozboru totalitarismu, zejména nacistického, a zároveň již od svých prvních prací z druhé poloviny 50. let trval na tezi o ostrém protikladu mezi demokratickým a totalitním systémem. Totalitní diktatury pokládal za fenomén charakteristický pro 20. století, který vzešel z první světové války a ztělesňoval odpor vůči liberální demokracii, parlamentarismu, pluralismu a individualismu. Jejich historickými projevy byly nacismus, fašismus a komunismus. Vyznačovaly se nárokem na totální ovládnutí společnosti a člověka, ideologií s výlučnou platností a fikcí identity vlády a ovládaných.⁴⁶ Jednalo se o extrémní vystupňování tendence k centralizaci, uniformizaci a reglementování veškerého politického, společenského a duchovního života. Bracher zůstal věrný teorii totalitarismu v jejích základních rysech navzdory silící kritice. Uvědomoval si však i její slabiny: vedle zjevného nebezpečí politické zneužitelnosti to byla hlavně nemožnost převést všechny moderní diktatury a vlastně celé dějiny 20. století na jeden určitý společný jmenovatel.⁴⁷

44 R. KÜHNEL, *Zur politischen Funktion der Totalitarismustheorien in der BRD*, s. 21.

45 R. KÜHNEL, *Zur politischen Funktion der Totalitarismustheorien in der BRD*, s. 8. Politická role teorie totalitarismu se podle Kühnla měnila od původní obrany liberálních hodnot k úloze ofenzivní zbraně používané proti domácím i zahraničním politickým odpůrcům režimu ve Spolkové republice.

46 *Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse*, München-Wien 1980. Příspěvek K.-D. Brachera se nachází na s. 10–17. Podle Brachera procházel totalitarismus dějinami 20. století v několika vlnách, které přinášely jeho vzestup, nebo naopak úpadek. Historickými okamžiky, kdy jeho hvězda stoupala, byly první světová válka a několik následujících let, 30. léta s nástupem nacistů k moci, španělská občanská válka, vznik sovětského bloku po druhé světové válce, 60. léta, kdy Bracher viděl nové posílení totalitarismu ve studentském hnutí, a konečně i dekáda následující, v níž došlo k posílení nedemokratického „tábora“ v celosvětovém měřítku (poražka USA ve Vietnamu, nastolení islámského režimu v Íránu).

47 Ačkoli, jak bylo výše uvedeno, Bracher spatřoval v totalitních hnutích a režimech jev příznačný pro 20. století, nepropadl iluzi, že by jejich vznik a boj s nimi mohly vysvětlit celý historický vývoj tohoto období.

Spolková republika Německo byla zemí pro dějiny koncepce totalitarismu mimořádně důležitou. Na německé půdě se objevily první úvahy o problematice moderních diktatur již před nástupem nacismu. Po roce 1933 se samozřejmě musely přesunout do zahraničí a formulace teorie totalitarismu se odehrála v zámoří (byť za podstatného příspěvní německých exulantů). V západní části Německa však po svém vzniku došla obecného uznání mezi politickou elitou a i v širší veřejnosti. Stala se dokonce součástí oficiální státní ideologie. V roce 1962 se konference ministrů vyučování jednotlivých spolkových zemí usnesla, že bude závazně zahrnuta do plánu výuky na západoněmeckých školách. Vzhledem k nedávným neblahým zkušenostem se ve Spolkové republice prosazovalo přesvědčení, že svobodné demokratické uspořádání je třeba důsledně bránit proti ohrožením ze strany totalitních ideologií a hnutí. Zatímco však nacismus a fašismus se jevily jako definitivně poražené, komunismus představoval hrozbu velmi hmatatelnou.⁴⁸ Teorie totalitarismu přinášela od 50. let výhodu jak pro západní velmoci v jejich vztahu k Německu a plánech s ním, tak i pro německé politické vedení a německou veřejnost. Na základně jednoznačného odmítnutí komunismu podporovala funkčnost západního spojeneckého systému proti východnímu bloku a posilovala legitimitu Spolkové republiky a jejího západního hodnotového systému.⁴⁹ Hrála však i roli (o jejím významu se lze přit, ale sama tato skutečnost je sotva zpochybnitelná) při pokusech o jistou neutralizaci dopadů minulosti. Podstata nacistického systému a vina za zločiny páchané jeho jménem se mohly relativizovat poukazem na to, že nebezpečí podobného systému existovalo již před Hitlerem a hlavně po něm. Zapojení elit do režimních struktur (tehdy známé mnohem méně než dnes) se pak již nemuselo rovnat jednoznačnému politickému a mravnímu selhání, ale bylo možné je i omluvit a vydávat za boj proti jinému totalitnímu systému, který navíc pro Německo znamenal bezprostřední existenční ohrožení.⁵⁰

Teorie totalitarismu se během několika let vyvinula ve Spolkové republice ve štít, který bránil jakékoli (především levicové) kritice tamních politických a společen-

48 Mimořádně názorně dokládá tuto skutečnost citát z projevu západoněmeckého politika Uwe Barzela při debatě ve Spolkovém sněmu o posunutí lhůty promlčení nacistických zločinů v roce 1960: „Hitler je mrtvý, ale Ulbricht žije.“

49 Legitimitu parlamentní demokracie však nebylo nutné obhajovat toliko proti ohrožení zleva, ale též (byť v odlišné míře a jinými prostředky) i proti tradičnímu německému konzervatismu, stále ještě živěnému idejemi německého romantismu a konzervativní revoluce – srov. KURT LENK, *Zum westdeutschen Konservatismus*, in: *Modernisierung im Wiederaufbau. Die westdeutsche Gesellschaft der 50 Jahre*, (edd.) Axel Schildt, Arnold Sywottek, Bonn 1998, s. 639–640.

50 WOLFGANG KRAUSHAAR, *Sich aufs Eis wagen. Plädoyer für eine Auseinandersetzung mit der Totalitarismustheorie*, in: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 457.

ských poměrů. Vytvářela se atmosféra, ve které existovaly jen dva druhy politických a společenských názorů: lze být pouze pro, nebo proti parlamentní demokracii. Přitom kladné rozhodnutí konstituovalo žádoucí politickou jednotu, zatímco rozhodnutí negativní ji podkopávalo.⁵¹ Jakmile se však ustavilo intelektuální a částečně i politické opoziční hnutí (v kruzích studentů a krajní levice), posloužila mu teorie totalitarismu právě pro své sepětí se systémem jako přirozený terč. A jako reakce na zahrnování nacismu a komunismu pod jeden pojem se pak objevilo srovnávání nacistického Německa s poválečnou Spolkovou republikou a hledání kontinuity mezi nimi. Teorii totalitarismu měla nahrazovat marxismem silně ovlivněná teorie fašismu, která zdůrazňovala rozdíly mezi fašismem a komunismem a zajímaly ji styčné plochy (zájmy) mezi fašismem a liberální demokracií.⁵²

V obecném měřítku znamenala 60. a 70. léta uvolnění mezinárodního napětí, které s sebou neslo přeměnu perspektivy dřívější nebo pozdější, avšak nevyhnutelné války ve snahu o kompromis a spolupráci Západu se SSSR. Zlepšení jejich vztahů přirozeně potlačovalo zájem o rozdíly v jejich vnitřním uspořádání. Místo toho se hledaly společné znaky a objevoval se přístup, který v obou systémech vyzvedával především otázku moci a snahy o její udržení a posílení – způsoby, jak se toho dosahovalo, se z tohoto úhlu pohledu zdály jako méně podstatné.⁵³ Teorie totalitarismu tak byla v tomto kontextu odsunuta do sféry ideologie a morálních soudů, jež do vědy nepatří. Přitom je ale zjevné, že ani tento proud nedokázal a nemohl dokázat rovinu ideologie a hodnocení překročit. Zůstával v ní zaklíněn minimálně stejně pevně jako teorie totalitarismu, kterou právě z tohoto hlediska

51 MICHAEL SCHÖNGARTH, *Die Totalitarismuskussion in der neuen Bundesrepublik 1990 bis 1995*, Köln 1996, s. 26-27. Schöngarth odhaluje pozoruhodné souvislosti mezi teorií totalitarismu a myšlením Carla Schmitta. Paralely viděl ve snaze ovládat prostředek výjimečného stavu k potření vnitřního nepřítele a v nutnosti rozhodnutí. Na jedné straně Schmittova myšlenková figura přítel versus nepřítel, na straně druhé střet zastánce demokracie a přívržence „cizí“ totalitní ideologie.

52 WOLFGANG KRAUSHAAR, *Von der Totalitarismustheorie zur Faschismustheorie. Zu einem Paradigmenwechsel in der bundesdeutschen Studentenbewegung*, in: Totalitarismus. Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts, s. 267-283.

53 RICHARD PIPES, *Vixi. Paměti nezařaditelného*, Praha 2005, s. 183-184. Pipes ve svých pamětech popisuje atmosféru v americkém intelektuálním prostředí této doby. Tvrdí, že Američané znali vnitřní vývoj v Rusku a později v SSSR jen velmi málo, a proto redukovali svůj vztah k němu pouze na rovinu zahraniční politiky. Šlo jim jen o to, jak se SSSR vyjít a vyhnout se konfliktu s ním. Z toho pak vyrůstalo přesvědčení, že za napětím v mezinárodních vztazích stojí především sovětský pocit ohrožení, a že proto západní země musí pokud možno SSSR poskytnout záruku bezpečnosti. Na základě těchto tezí se postupně vytvořila historiografická a politologická škola, a dokonce obor označovaný někdy jako sovětologie.

kritizoval. Vzájemné úsilí o sblížení dvou protikladných systémů a údajné posílení mezinárodní bezpečnosti, stejně jako neochvějná jistota, že komunismus tvoří na rozdíl od nacismu a fašismu součást humanistického dědictví lidstva, přece lze sotva označit jinak než jako ideologii a morální soud.

Odklon od konceptu totalitarismu se projevoval různě. V USA nesl podobu zmíněného revizionismu (široký pojem používaný i ve zcela odlišných souvislostech). V Německu zase vznikla konkurenční, marxismu blízká teorie fašismu, která v italské a německé diktatuře spatřovala zvláštní formu politické moci vyrůstající na půdě kapitalismu ve chvíli jeho slabosti a představující jakési chorobné zbytnění některých jeho rysů. Zajímala se pouze o „pravcové“ diktatury, přičemž popírala a přehlížela „levicové“ prvky, které se v jejich ideologii i praxi vyskytovaly. Přirozeným důsledkem obou těchto vnitřně spřízněných (byť nikoli totožných) směrů pak byla relativizace zločinů páchaných komunistickými režimy. V kontextu tohoto myšlení se vždy jednalo toliko o dílčí projevy snahy rozvíjet hospodářství a modernizovat sociální strukturu zaostalých zemí – zavrhována byla naproti tomu teze, že by patřily k samotné podstatě těchto režimů. Pojmy jako modernizace a hospodářský rozvoj vyznačují další z koncepcí, která měla nahradit teorii totalitarismu. Koncepte modernizace, kterou vlastně v určitých rysech předjímal například již zmíněné práce Ernsta Richerta, charakterizovala reálně existující socialistický systém jako prostředek celkového hospodářského, sociálního a kulturního vzestupu daných zemí.⁵⁴ Fungoval jako rozvojová diktatura, která uskutečňovala modernizační procesy (industrializace, urbanizace, změny v rodinách). Znaky, které vyzvedávala teorie totalitarismu (teror, represe, masová mobilizace a manipulace, ideologie), mohly toto úsilí v době budování systému dočasně doprovázet, avšak v dalších fázích mizely. Teorie modernizace reformu režimu nejen připouštěla, ale počítala s ní, a dokonce lze říci, že ji z formálního hlediska pokládala za ústřední rys celého režimu. Právě schopnost či neschopnost reformovat se představovala a dodnes představuje jeden z hlavních bodů sporu mezi zastánci teorií totalitarismu a modernizace.

Vzestup koncepcí teorii totalitarismu ve větší či menší míře odmítajících vyvolal v 80. letech v USA i západní Evropě odpověď. U tohoto tématu nepřekvapuje, že také tento obrat proběhl v souvislosti se změnami politickými – vnitropolitickými v některých zemích (zejména nástup prezidenta Reagana v USA) i mezinárodně-

54 Teorie modernizace se zabývala v první řadě socialistickými systémy v SSSR a v zemích náležejících do jeho sféry vlivu. Tyto země totiž většinou celkovou modernizaci potřebovaly. Ve vztahu k nacismu byla situace jiná. Německo bylo navzdory těžké hospodářské krizi všestranně rozvinutou zemí. I tam sice nacistická diktatura přispěla k jakési vyšší fázi modernizace na rovině zdokonalování infrastruktury nebo vzniku kultury a průmyslu volného času.

politickými v podobě zhoršení vztahů mezi Západem a Východem. Po zvolení Ronalda Reagana v roce 1980 začala americkou zahraniční politiku určovat skupina politiků a intelektuálů, kteří se v rámci jistých institucí sešli již v předchozí dekádě, kdy formulovali alternativu k tehdy převládající politice hledání kompromisu se SSSR. Teprve po příchodu Reagana do funkce prezidenta ale získali možnost své názory uplatnit v politické praxi.⁵⁵ Rostoucí konfrontace mezi oběma bloky (sovětská invaze do Afghánistánu, americký bojkot moskevské olympiády, události v Polsku, rozmisťování nových raket v Evropě) vytvářela podmínky pro opětné zkoumání a promyšlení rozdílů mezi nimi. Místo úvah o sblížování a spolupráci, místo hledání společných znaků a chápavosti vůči motivům jednání sovětských politiků se znovu poukazovalo na nepřeklenutelnou propast mezi demokracií a totalitou a na přetrvávající snahu sovětského vedení o převahu nad Západem. I historiografie, byť nebyla tak úzce spjata s politickým vývojem, byla těmito změnami poznamenána. Osobností, která spojovala její sféru s „velkou politikou“ a jejími posuny, byl zmíněný Richard Pipes. Jméno tohoto profesora na Harvardu a po jistou dobu i nikoli nevýznamného činitele v Radě pro národní bezpečnost (kromě jiných autora monumentální práce o ruské revoluci a porevolučním vývoji v Rusku) spolu se jmény dalších historiků a politologů, jako byli například Robert Conquest, Martin Malia nebo William Odom, lze dnes řadit do proudu tzv. neototalitarismu nebo neotradicionalismu. Ačkoli v jejich přístupu a názorech existují nepřehlédnutelné odlišnosti, a sotva tak můžeme hovořit o zcela jednotné historické škole, vraceli se v hlavních rysech k teorii totalitarismu. Diktatury 20. století (zdaleka nejvíce se ale stále zajímali o komunismus a především o SSSR) znovu pojímali jako při všech rozdílech jednotný fenomén, který znamenal akutní ohrožení demokracie, svobody jednotlivce a lidských práv. Spojovalo a spojuje je přesvědčení, že tyto diktatury mají mezi sebou více společných znaků a že se všechny od ideových základů liberální demokracie a parlamentarismu zásadně kvalitativně liší.⁵⁶ Cha-

55 Najdeme mezi nimi bývalé politiky (bývalý ministr námořnictva a náměstek ministra obrany Paul Nitze) i lidi, které čekala politická kariéra po nástupu republikánů v 80. letech (George Shultz, Thomas Wolfe), nebo i v naprosto nedávné minulosti po zvolení George Bushe jr. (Paul Wolfowitz). Většina z nich se pohybovala na hranici mezi politickou a akademickou sférou. K poznání počátků, prvních kroků této skupiny i jejího pozdějšího vstupu do praktické politiky srov. R. PIPES, *Vixi*, s. 192n.

56 V tomto ohledu je příznačné, že německý překlad knihy Roberta Conquesta o kolektivizaci na Ukrajině, jedné z nejdůležitějších prací neototalitarismu, hovoří v podtitulu o stalinském holocaustu na Ukrajině – srov. RICHARD CONQUEST, *Ernte des Todes. Stalins Holocaust in der Ukraine*, München 1988.

rakteristická pro ně je teze, že jediným skutečně totalitním státem byl bolševický režim. Do středu jejich zájmu se vrací teror, potlačování politického pluralismu a ideologie. Právě na tato tři témata se soustředili asi nejvýznamnější představitelé tohoto směru. Robert Conquest viděl podstatu sovětského systému v teroru, který bylo třeba zkoumat nejen z důvodu vědeckého poznání, ale i morálního odsouzení.⁵⁷ Richarda Pipesa vedlo jeho vědecké zaměření již od 50. let ke zkoumání ruských dějin 19. a 20. století. Právě specifické materiální i duchovní podmínky Ruska projevující se v tradičně expanzivní zahraniční politice, v autokratické a represivní politice vnitřní nebo v chybějící tradici soukromého vlastnictví pokládal za hlavní zdroj pozdějšího bolševického totalitarismu. Ten tak z jeho interpretaci vychází vlastně jako naplňování starých forem novým obsahem, přičemž důraz klade spíše na formy.⁵⁸ Ruský socialismus se přizpůsobil dávné imperiální tradici. Marxistická ideologie přitom „pouze“ působila jako prostředek legitimizace a nástroj propagandy. Vzhledem ke svému univerzalistickému záběru získávala podporu i mimo Rusko – nejprve hlavně v západním kulturním okruhu, ale po druhé světové válce i v tzv. třetím světě. V hodnocení významu ideologie spočívá největší rozdíl proti dalšímu představiteli neototalitarismu, Martinu Maliovi. Ten naopak pro poznání a pochopení sovětského režimu přisuzoval ideologii nejvýznamnější roli. Dějiny Sovětského svazu ztotožňoval s projektem uskutečňování marxisticko-leninské utopie a redukoval je čistě na otázku vykonávání totalitní moci stranickým aparátem. Nešlo tedy o pokračování ruských dějin v nových podmínkách, ale o zcela novou epochu odstríženou od dřívějšího vývoje a řídicí se vlastními zákonitostmi. Není náhodou, že zatímco Pipes psal o Rusku a ruské revoluci, Malia o sovětské tragédii.⁵⁹ Podstatu režimu spatřoval v teroru založeném na ideologii. Svoji autentickou podobu nalezl ve válečném komunismu, přičemž všechny pozdější reformní pokusy byly jen dočasné a povrchní. Musely buď skončit návratem k „čistému komunismu“, nebo případně rozpadem systému. V Maliově zkoumání měly otázky moci mnohem důležitější postavení než procesy ekonomické a sociální.

Pro Maliu ani pro ostatní badatele zařazované mezi obhájce neototalitarismu nehrály nijak významnou roli sociální „výdobytky“, hospodářský pokrok a celková

57 Kromě již uvedené knihy dále srov. ROBERT CONQUEST, *The Great terror: Stalin's purge of the thirties*, New York 1973.

58 Srov. RICHARD PIPES, *Dějiny ruské revoluce*, Praha 1998; TÝŽ, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004. Pro vlastní Pipesův rozbor bolševického režimu nebyla teorie totalitarismu příliš důležitá. Obhajoval její platnost spíše ve veřejném životě a jako vodítko pro politické rozhodování.

59 MARTIN MALIA, *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*, Praha 2004. Maliova práce je výmluvnou ukázkou neototalitaristického přístupu. Zájem o politiku a ideologii zatlačuje zcela do pozadí ostatní složky reality.

modernizace, ale v širším slova smyslu politika – jako teorie (ideologická stránka režimu) i praxe (opatření proti různým sociálním vrstvám, represe). Snažili se nepřipouštět pochybnosti o tom, že v SSSR a v dalších socialistických zemích existovala forma vlády, která ztělesňovala specifičnost tohoto režimu (s režimy západními neslučitelnou) a která zároveň zakládala jeho kontinuitu bez ohledu na různé posuny oficiální linie a personální změny ve vedoucích funkcích. Kritika neototalitářského přístupu se obvykle zaměřuje na jeho sklon ke zjednodušování složité společenské reality, k opomíjení řady jejích složek a k přeceňování vlivu a moci bezpečnostního aparátu. Jeho zaujetí politickými dějinami a ideologií mu neumožňovalo povšimnout si vnitřních změn zkoumaných režimů a společností, změn zájmů, politických strategií a orientací, proměňujících se zájmových koalic a ani nezamýšlených důsledků jednání, kterým nakonec byl i rozpad SSSR a politická porážka ideje socialismu.⁶⁰ Právě tento rychlý konec zdánlivě mocného a věčného impéria se stal jedním z bodů polemik mezi neototalitarismem a zastánci modernizačního a obecně řečeno sociálněvědního přístupu. Navzájem si totiž vytýkali a vytýkají neschopnost tento konec předpovědět.⁶¹ Ačkoli stabilitu SSSR a zemí sovětského bloku přeceňovaly oba tábory, představitelé neototalitarismu neopouštěla jistota, že socialistické diktatury se musí zhroutit ze své vlastní podstaty, protože se ustavily nelegitimním způsobem a byly neschopné jakékoli zásadnější reformy. Odmyslíme-li si nespornou skutečnost, že každý lidský výtvar směřuje ke svému zániku, zůstává otázkou, nakolik je představa podrobující jakýkoli sociální systém fatální logice předurčeného konce bez možnosti alternativy, vědecky obhajitelná.⁶² Díla zastánců neototalitarismu totiž obsahují někdy vyřčený, jindy pouze implicitní předpoklad, že bolševismus v sobě od svého nástupu měl geneticky zakódovaný svůj zánik, že trpěl jakýmsi vrozeným postižením, které mu zaručovalo jistou smrt. S tím ale souvisí nebezpečí nehistorického determinismu, který sleduje pouze jednu linii vývoje a přehlíží všechny rozmanitosti a varianty historického procesu.⁶³

60 K. MÜLLER, *Totalitarismus und Modernisierung*, s. 65-74. Podle Müllera nedokáže neototalitarismus odpovědět na důležité otázky, proč se sovětský systém nezhroutil při dřívějších otřesech, jakými byla například léta 1941, 1953, 1956 nebo 1968, jak mohli v takovém systému vyrůst reformátoři a proč začal proces faktického rozpadu v SSSR a ne jinde.

61 Přívrženci neototalitářské koncepce sice kritizují své oponenty za to, že při líčení modernizačních úspěchů i „úspěchů“ socialistických režimů jim zcela unikla jejich reálná politická i hospodářská slabost. Na druhé straně ale nelze nevidět, že ani oni sami si zřejmě nedokázali představit, jak rychle se socialistické režimy mohou zhroutit.

62 K. MÜLLER, *Totalitarismus und Modernisierung*, s. 65-66.

63 Tento sklon neototalitarismu se posílil zejména poté, co všechny socialistické režimy v Evropě byly během krátké doby svrženy a nahrazeny uspořádáním, které alespoň vnějškově žádné pozůstatky

K významnému oživení teorie totalitarismu v 80. letech nedocházelo pouze v USA, ale také v Německu. V rámci rozsáhlé polemiky, známé jako *Historikerstreit*, vystupovali někteří její účastníci s obranou totalitaristické koncepce. Celý tento spor se soustřeďoval kolem teze, která s koncepcí totalitarismu úzce souvisí: s tvrzením Ernsta Nolteho o kauzální souvislosti mezi komunismem a fašismem, resp. mezi gulagem a Osvětímí. Toto uvedení symbolů komunismu a nacismu vzbudilo velký rozruch a vedlo k tomu, že srovnávání komunismu a fašismu, resp. nacismu, se následně stalo jedním z hlavních sporných bodů.⁶⁴ Ačkoli sám Nolte není přívržencem klasické teorie totalitarismu, někteří jeho obhájci většinou právě z ní vycházeli.⁶⁵ Jádro jejich argumentace tvořilo zdůvodňování přípustnosti zmíněného srovnání a pochopitelně nám již známé hledání styčných ploch. Komunismus a nacismus tak byly společně interpretovány jako důsledky modernizačních procesů (zejména industrializace) a první světové války. Přírozené vnitřní konflikty se skrývaly za fasádou monolitní diktatury. Míra zločinnosti obou režimů se pak odvozovala převážně pouze od technické schopnosti uskutečnit obdobně zločinné záměry. Rozdíl mezi vyvražďováním Židů a například potíráním kulaků v SSSR pak spočíval jen v tom, že nacistické Německo dokázalo využívat technicky náročnější a „originálnější“ metody, zatímco SSSR si musel vystačit s „běžnými prostředky“ potlačování nepřátel diktatur. Nikterak nepřekvapuje, že takové názory (v průběhu holocaustu je v takto ucelené podobě formuloval německý historik Immanuel Geiss) musely ze strany intelektuální levice vyvolat prudkou kritiku a odmítání, jež se i v tomto případě rozvíjely na dvou rovinách. Na rovině odborné polemiky se namítalo, že „konzervativní“ strana ignoruje výsledky výzkumu obou diktatur, které popíraly představy o monolitním režimu, kde byla veškerá moc soustředěna

socialismu nenesly. V této optice by svržení socialismu na politické rovině (jakožto zvláštního politického a ústavního systému) mělo znamenat odstranění všech překážek bránících svobodnému rozvoji společnosti i jednotlivců. Vývoj v bývalých socialistických zemích ale tak jednoduchý nebyl a není. Potvrzuje se tím skutečnost, že socialistické režimy nestály a nepadaly pouze s mocí tajné policie a rozsáhlého represivního aparátu, že zapustily hlubší kořeny a působily i jinak než pouze útlakem a pronásledováním.

64 Kromě toho se jednalo o charakter moderních německých dějin (zda jsou jako celek nesmazatelně poznamenány nacismem, nebo mají i linii a hodnotu nacismem neovlivněnou) a také o to, zda čtyřicet let po válce Němci znovu mohou přijímat tradiční vlastenečství či nacionalismus, nikoli jen v poválečné Spolkové republice pěstovaný „ústavní patriotismus“.

65 Nolte vytvářel svou vlastní, historicko-genetickou verzi totalitarismu, kterou s verzí klasickou spojují určité společné rysy (blízkost komunismu a nacismu, jejich mocenských technik), ale také dělí odlišností (nevychází z jasného protikladu demokracie a totalitních diktatur). O Nolteho pojetí totalitarismu ještě bude níže pojednáno.

do jedné rukou nebo jednoho centra. Na určitém rozhraní mezi odbornou a světonázorovou diskusí stojí argument, podle kterého vyhlazování Židů nelze redukovat na otázku technického provedení bez uvědomění si etické stránky. Za tímto pochopitelně zcela nesporným konstatováním však často stojí apriorní předpoklad, že zatímco k nacistickým zločinům je možné z etického hlediska zaujmout jediné nekompromisně odmítavé a nesmiřitelné postoj, pro zločiny komunistických režimů může být do jisté míry nalezeno, ne-li ospravedlnění, pak alespoň vysvětlení. Výhradně do oblasti víry pak náleží pobouření nad jakýmkoli srovnáváním nacismu a komunismu z toho důvodu, že slouží k relativizaci holocaustu.

Zhroucení socialistických režimů znamenalo téměř triumf obhájců teorie totalitarismu. Jestliže tzv. perestrojka po nástupu Gorbačova dodávala zastáncům modernizační teorie argumenty poukazující na určité uvolnění v sovětském bloku a pokusy o různé dalekosáhlé reformy, od počátku 90. let se zdálo, že historie dala za pravdu těm, kteří v socialistických systémech viděli bez ohledu na vnější proměny stále stejnou podstatu, mocenské ústrojí, které bylo kdysi bez jakýchkoli historických vazeb stvořeno, po jistou dobu výlučně na poli mocenské politiky existovalo, řídilo se vlastní neporušitelnou logikou a posléze téměř beze zbytku zmizelo. Ani stopa jako by nezůstala po modernizaci, reformách, nedošlo k žádné konvergenci – vítězství protipólu totalitarismu, liberální demokracie, se jevilo jako úplné a nezpochybnitelné. Přesvědčení o vítězství vlastního názoru, který byl často napadán a musely se o něj svádět těžké boje, a z něho plynoucí nadšení přivedly několik významných historiků a politologů v roce 1993 k sepsání „manifestu“, který měl být zúčtováním s chybami jejich oponentů. Robert Conquest, Martin Malia, Richard Pipes, William Odom nebo Peter Rutland vyřkli negativní soud nad přeceňováním modernity a stability sovětského režimu, nad relativizací jeho utlačovatelského charakteru. Znovu opakovali tezi, že jeho vlastní podstata jej předurčovala ke zhroucení, protože se ustavil nelegitimním způsobem a nedokázal se reformovat. Podle autorů rozpad SSSR a jeho bloku nezvratně potvrdil platnost teorie totalitarismu.⁶⁶

K prosazení tohoto dojmu významně přispívala situace na intelektuální scéně v zemích střední a jihovýchodní Evropy. Ve snaze poznat a pochopit nedávnou minulost těchto zemí se v důsledku nabyté svobody myšlení a bádání používal doposud zde tabuizovaný pojem totalitarismus. Nikoli však na základě propracované reflexe a s vědomím jeho přesného obsahu, ale spíše jako prostředek ke zvýraznění hloubky proměny, kterou tyto země prošly. Jelikož většina z nich měla v různé

66 Cituji dle WOLFGANG WIPPERMANN, *Totalitarismustheorien*, s. 88.

formě i zkušenost s vládou nacismu, začala se v některých případech v obecném historickém povědomí obě období spojovat v jeden celek.⁶⁷ Veřejné mínění přijalo termín totalitarismus poměrně rychle, a tak se často hovořilo a hovoří o desetiletích trvající totalitní vládě. Opět jsme tak zřetelně konfrontováni s dvojím významem pojmu totalitarismus. Zatímco ve sféře hodnot je jeho užití oprávněné jako negativní pozadí pro budování právního státu, respektujícího lidskou důstojnost a dodržujícího lidská práva, z hlediska odborného není souhrnné označování socialistických režimů v zemích sovětského bloku za totalitní udržitelné. Podobně jako dříve představovalo zvláštní případ Německo. Vzájemné připodobňování Třetí říše a NDR v duchu teorie totalitarismu vyvolávalo prudkou diskusi, neboť se vystavovalo podezření, že za ním stály skryté politické motivy spočívající ve snaze o rehabilitaci nacistického Německa.

Po opadnutí vlny radikální sovětizace a represí na konci 40. a v první polovině 50. let v nich docházelo k takovým změnám, po nichž zůstala plněna pouze část klasických kritérií totalitarismu. Pro odpůrce teorie totalitarismu sloužily jako vítaný důkaz jejího selhávání. Zatímco režimní bádání teorii totalitarismu rozhořčeně odmítalo (důsledný antifašismus tvořil nesmírně důležitou součást legitimizační strategie komunismu obecně i v jeho jednotlivých národních variantách), opoziční skupiny intelektuálů v socialistických zemích se k němu přikláněly a výše zmíněné závěry analýz ze strany západní levice nepřijímaly. Teoreticky fundovaný pokus o jejich kritiku podnikli maďarští autoři Agnes Hellerová, Ference Fehér a György Markus, kteří rozhodně nepokládali teorii totalitarismu ani pro poststalinistickou fázi dějin socialistických zemí za překonanou.⁶⁸ Vycházeli z toho, že každý systém založený na dominanci jedné politické strany musí usilovat otevřeně nebo skrytě o totální moc a kontrolu a o naprosté ovládnutí společnosti státem, čímž nastane totalitní jednota veřejné a soukromé sféry. Ačkoli uznávali, že od poloviny 50. let se objevil určitý prostor pro společenský a ideový pluralismus, nic se tím podle nich neměnilo na totalitním charakteru socialistických režimů. V každodenní praxi totiž nešlo o uzákonění pluralismu, ale pouze o jeho toleranci, jejíž hranice ale mohly být čistě podle vůle nejvyššího stranického vedení

67 Toto konstatování platí zejména pro Českou republiku, Polsko a Německo. V menší míře pro ty země, které se za války těšily určité formě samostatnosti. Pro část jejich politiků a intelektuálů se naopak toto období stalo důležitou součástí národních tradic, jedním z vrcholů uskutečňování národní myšlenky (buď proto, že sám sen o politické samostatnosti byl naplněn, že se objevila možnost dosáhnout „očisty“ národa, nebo že se podařilo získat území z historických a kulturních důvodů důležitá).

68 Intelektuální původ zmíněné skupiny autorů náleží do tzv. budapeštské školy kolem Georga Lukáse a Andráse Hegedüse.

rozšiřování, nebo naopak zužovány – co je na určitý čas povoleno, může být kdykoli legálně zase zakázáno a kriminalizováno.⁶⁹ Mezi oficiální linií stranických špiček a opozicí ale existoval ještě další proud myšlení, který se nacházel na pomezí mezi oběma těmito „světy“. Tvořili jej většinou lidé pohybující se sice v režimních strukturách, dospívající však postupně k větší či menší míře intelektuální samostatnosti. Nejednalo se o žádný jednotný směr ani skupinu, ale o několik významných jmen (Milovan Djilas, Zdeněk Mlynář, Leszek Kolakowski, Karel Kosík, György Lukács), která nespojuje obsah jejich tezí, ale spíše vnější podobnosti jejich osudů. Společně kritizovali stalinismus, ale ignorovali či odmítali koncept totalitarismu. V tomto rámci se pak rozvíjely představy o „nové třídě“ nebo o nové technologické civilizaci, která přivodí pokles významu ideologie a naopak vyzvedne otázku přísně vědeckého řízení průmyslu a správy. Předmětem zkoumání byla též pluralita zájmových skupin v rámci systému jedné vládnoucí strany.⁷⁰

Po roce 1968 ale vliv podobných reformně založených teorií podstatně poklesl, naopak vzrostla přitažlivost totalitaristického přístupu, který se v této souvislosti rozvíjel jednak na rovině literární a filozofické, jednak na rovině politologické, přičemž v obou případech dokázal vnést do teorie totalitarismu důležité nové prvky. Prvně jmenované hledisko se soustřeďovalo především na institucionalizovanou lež a její opory: zničení paměti a totalitní deformovaný jazyk.⁷¹ Druhé se zajímalo o podstatu totalitaristického politického systému, která byla shledávána v kontrole strany nad důležitými pozicemi, v mírnějším „civilizačním“ násilí, jež nahradilo dřívější teror, a konečně v neposlední řadě ve skutečnosti, že ze všech občanů se stali zaměstnanci státu, což se prokazovalo jako účinnější prostředek podřízení než brutální přímočará represe.⁷²

Častý argument kritiky, vytykající teorii totalitarismu intelektuální strnulost a neschopnost postřehnout významné společenské změny v režimech pod vládou

69 AGNES HELLER, FERENCE FEHER, GYÖRGY MARKUS, *Der sowjetische Weg. Bedürfnisdiktatur und entfremdeter Alltag*, Hamburg 1983, s. 189. Tímto názorem autoři navazují na teorii akordeonu, která byla formulována již v 60. letech – srov. KURT GLASER, *Eine Strategie der Freiheit als Ziel*, in: *Die Politik des Westens und Osteuropa*, (ed.) Alfred Domes, Köln 1966, s. 14. Podle této teorie totalitní moc podobně jako akordeon střídá fáze uvolňování a utahování. Případné uvolnění ale neznamenalo trvale novou tendenci, ale pouze technické opatření typu termostatického regulativu.

70 Podrobnější přehled osudů teorie totalitarismu v zemích střední a východní Evropy v základní rovině podává JACQUES RUPNIK, *Der Totalitarismus aus der Sicht des Ostens*, in: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 389–415, zde speciálně s. 393–397.

71 J. RUPNIK, *Der Totalitarismus aus der Sicht des Ostens*, s. 399.

72 J. RUPNIK, *Der Totalitarismus aus der Sicht des Ostens*, s. 404–405.

komunistických stran, tak není zcela spravedlivý. Vůči těmto změnám nebyla slepá a uvědomovala si je. Právě vzhledem k nim dokázala zpřesnit pojmový aparát a posunout akcenty, takže fundovaná oponentura by si již neměla vystačit s opakováním několika od konce 50. let známých výtek.⁷³

Jádro teorie totalitarismu tvoří přesvědčení, že existuje specifická forma vlády, která má odlišné projevy (fašismus, nacionální socialismus, komunismus), jejichž společné znaky jsou závažnější než nepopíratelné rozdíly. Tento zvláštní politický systém se kvalitativně odlišuje od demokratického ústavního státu i od všech dřívějších forem autoritativních diktatur. Opírá se o ideologii, která má formovat a převychovávat občany a v konečném důsledku vytvořit nového člověka podle příslušných ideologických cílů (teror, donucování, mobilizace mas) a důslednou kontrolu. Vždy měl ale po ruce i lákavější nabídku. Kromě materiálních výhod a jistot, kterými podle dobové a místní situace dokázaly eliminovat případné opoziční nálady mezi obyvatelstvem, vštěpovaly svým příznivcům také přesvědčení, že se těší mimořádné výsadě – poznali zákon dějin a směr vývoje, mají nárok na pravdu a patří k historickým vítězům.⁷⁴

Totalitární systém v duchu teorie totalitarismu směřoval k ustavení totální jednoty všech oblastí života společnosti a k likvidaci občanské společnosti a jejich institucí. Mělo dojít k překonání oddělení politiky a ekonomiky a k přeměně ekonomických, sociálních, sociokulturních a duchovních vztahů a orientací. Z tohoto hlediska se jednalo o cílevědomý pokus změnit podstatu člověka. Cíl pak představovalo dosažení homogenity obyvatelstva (v té rovině, na kterou se ten který konkrétní režim speciálně zaměřoval – sociální, etnické, popřípadě náboženské). Zmizet nebo alespoň zatlačeno do pozadí mělo být kromě státu vše, k čemu se člověk mohl vztahovat.⁷⁵

73 Příklad takové „pohodlné“ kritiky konceptu totalitarismu podává mj. LESZEK NOWAK, *Totalitarismus und Realsozialismus, Eine Konzeption zur Aufhebung des Totalitarismusansatzes*, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 81–103, zde 81–82. Autor zaměřuje svoji kritiku na klasickou teorii totalitarismu, která podle něj selhává v objasnění následujících bodů: 1) destalinizace, kdy masový teror ustal, ale režim pokračoval dál; 2) odporu mas, tedy vzniku masových opozičních hnutí; 3) toho, jak mohlo dojít k reformní politice; 4) zhroucení komunistických režimů. Nowak je přesvědčen, že reformní politika, ustavení reformního proudu a nakonec i pád komunistických režimů klasické teorii totalitarismu zásadně odporují.

74 ECKHARD JESSE, *Die Totalitarismusforschung im Streit der Meinungen*, in: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 9–39, zde s. 12.

75 KAMALUDIN GADŽIJEV, *Totalitarismus als Phänomen des 20. Jahrhunderts*, in: *Totalitarismus und Politische Religionen. Konzepte des Diktaturvergleichs*, (ed.) Hans Maier, Paderborn 1996, s. 335–356.

Od počátku existence těchto režimů byly dobře patrné nové a neobvyklé prvky, které přinesla jejich ideologie i praxe. Přesto se zpočátku užívaly pro jejich označení klasické termíny jako despotie, tyranie nebo diktatura. Dynamiku nových hnutí a režimů však nedokázaly přesně zachytit, a proto se otevíral prostor pro dosud neužívané termíny, z nichž se, jak víme, zanedlouho začal prosazovat pojem totalitarismus. Zpočátku se jeho obsah vyčerpával ambicí těchto režimů utvářet celý lidský život, a tak směřovat k „totalnu“.⁷⁶ Tím ale není vyřešena otázka, proč v Itálii a Německu nevedla krize k ustavení autoritativního režimu. Odpovědi na ni se přirozeně budou lišit podle hodnotového a názorového založení tázajícího. Marxista i někteří socialisté ji budou hledat v materiálních zájmech buržoazie, která se snaží spojenectvím s krajní reakcí udržet svou moc. Podle zastánců teorie totalitarismu měly ale větší váhu stav společnosti v dotyčných zemích a kulturní zázemí, ve kterém totalitní ideologie vznikala a prosadila se. Pro nástup totalitní diktatury nebyla rozhodující krize hospodářská (byť její význam nelze podceňovat), ale spíše krize intelektuální. Spočívala v odmítnutí západního liberalismu a v hledání náhrady, která by dala smysl prožitému válečnému běsnění i útrapám a zmatkům poválečným. Široká přitažlivost těchto idejí nespočívala v jejich přesnosti a propracovanosti, ale v neurčité formulaci a dvojznačnostech, jež skýtaly prostor pro manipulátory a demagogy.⁷⁷

Jak už bylo výše uvedeno, k pojmu totalitarismus po celou dobu jeho vývoje patří vzájemné potýkání analyticko-výkladové a hodnotové roviny. Na jedné straně se pokouší prozkoumat a popsat určitou formu vlády – prostřednictvím vyzvednutí jejích charakteristických znaků a nalezení odlišností od forem jiných. Na straně druhé pak podporuje určité politické hodnoty (pluralismus, dodržování lidských práv, tolerance vůči jiným názorům a menšinám) a posiluje legitimitu demokratického ústavního státu. V tomto smyslu se pak kritika teorie totalitarismu může poněkud problematičtěji zaměřovat s jeho odmítáním.

Snad nejviditelnější (zároveň i nejkritizovanější) stránkou teorie totalitarismu bylo řešení poměru mezi fašismem, nacismem a komunismem. Spočívalo v jejich zahrnutí pod jeden pojem, což ale nutně neznamenalo (jak mylně tvrdili mnozí kritikové) jejich naprosté ztotožnění. Toto jednotné označení vlastně představuje konstitutivní znak teorie totalitarismu – bez něho ztrácí velkou část své podstaty.

76 HANS MAIER, *Konzepte des Diktaturvergleichs: „Totalitarismus“ und „Politische Religionen“*, in: *Totalitarismus und Politische Religionen. Konzepte des Diktaturvergleichs*, s. 233-242.

77 JUAN J. LINZ, *Faschismus und nicht-demokratische Regime*, in: *Totalitarismus und Politische Religionen. Konzepte des Diktaturvergleichs*, s. 288-296.

Jednotliví zastánci teorie totalitarismu samozřejmě kladli důraz na různé stránky a zajímali se víc o nacismus nebo o komunismus. Zdůrazňovali ideologii, antisemitismus, teror, mobilizaci, revoluční dynamiku, kontrolu, informační monopol. Většinou je patrné, pro který z režimů označovaných za totalitní dané závěry více platí. Po druhé světové válce to ve stále větší míře byly SSSR a státy náležející do jeho bloku. Ačkoli postupně motiv vzájemného poměru nacismu a komunismu spíše slábne, implicitně je v dilech hlásících se k teorii totalitarismu v různé míře vždy přítomen. Obdobné nebo společné znaky byly hledány nejčastěji na rovině nejméně problematické, kterou představovaly metody vládnutí, způsob ovládnutí obyvatelstva, technika moci. Do této skupiny také patří společný nárok na vlastní výlučnost. Kromě toho lze po podobnostech pátrat i v oblasti ideové – ve společném odporu k demokracii, liberalismu a individualismu.⁷⁸ Významnými průkopníky srovnávání nacismu a komunismu byli lidé, kteří získali s jedním nebo druhým (případně oběma) osobní zkušenost buď jako jejich aktivní příznivci, nebo jako oběti. Od 30. let začala vznikat dlouhá řada děl, která plnila dvojí poslání. Jednak sloužila jako zdroj poznání režimů, které prostřednictvím cenzury a kriminalizace odlišných názorů bránily svobodnému toku informací, jednak napomáhaly svým autorům osvobodit svou mysl od zotročující poslušnosti vůči výlučné ideologii a svědomí od nařčení ze zrady.⁷⁹ Převážná většina veškeré kritiky, která proti teorii totalitarismu směřovala, se týkala právě srovnávání a připodobňování nacismu a komunismu.⁸⁰

Jeden směr kritiky napadal společný ideový původ obou hnutí a režimů. Zdůrazňoval, že zatímco komunismus nepřekročil rámec evropské židovsko-křesťansko-antické kultury, vychází z dědictví osvícenství a u jeho „kolébky“ stály racionalismus a snaha osvobodit člověka, je nacismus založen na naprostém odvržení všech zásad západní civilizace. Navíc tak jako k podstatě komunismu patřil univerzalistický záběr, neboť jeho recept na řešení společenských problémů měl perspektivně platit pro celé lidstvo, patřil k jádru nacismu národnostní nebo rasový partikularismus, čemuž odpovídalo výsadní postavení vybraného národa či

78 K tomu například FRANÇOIS FURET, *Minulosť jednej ilúzie*, Bratislava 2000.

79 Systematicky k tomuto tématu srov. MICHAEL ROHRWASSER, *Der Stalinismus und die Renegaten: die Literatur der Exkommunisten*, Stuttgart 1991.

80 Je třeba dodat, že toto srovnávání napadala zejména levicově orientovaná kritika. Při vši eventuální kritičnosti k represivní praxi komunismu se levice nedokázala vzdát přesvědčení o zásadní kvalitativní odlišnosti komunismu (levicovým srdcím drahá spojující linie mezi francouzskou revolucí a říjnovou revolucí v Rusku musela zůstat neporušena) a nacismu. Toto úsilí líčí F. Furet v knize *Minulosť jedné iluze*.

rasy. Opačně však postupovala jejich zahraniční politika a strategie. Nacisté zjevně usilovali o nadvládu nad Evropou a sledovali ofenzivní cíl rasové „čistoty“ kontinentu. Tento záměr, který tkvěl v samých základech nacistické ideologie, nakonec převážil nad racionálními zájmy státu a národa a dal vzniknout tendenci nacistického režimu k sebestrukci. SSSR si kladl omezené a racionálnější cíle, ačkoli nemůžeme zapomenout na to, že proslulý „vývoz revoluce“ ze seznamu jeho strategických met nikdy nezmizel. Komunistická ideologie jako vývojová varianta marxismu měla podle kritiků teorie totalitarismu alespoň zpočátku záměr hájit reálné zájmy určité skupiny obyvatel, naproti tomu nacismus byl ve své podstatě vždy jen formální mobilizací mas bez faktického obsahu.⁸¹ Teorii totalitarismu bylo navíc vytýkáno podcenění role konzervativních elit při dobytí moci nacisty i stabilizaci jejich režimu. Obhájci konceptu totalitarismu však byli přesvědčeni o opaku: ani za komunismem neviděli nic jiného než touhu určité skupiny po absolutní moci. Nešlo tedy o žádné široce založené sociální hnutí, ale primárně o mocichtivou sekту.⁸² Ani v jednom případě neměly podle teorie totalitarismu rozhodující význam sociální zájmy, nýbrž pouze touha po moci.

Výše zmíněné rozdíly v ideovém původu se v očích kritiků odrážely v dalších odlišnostech nacházejících se již na hranicích se sférou politické taktiky. Jednalo se o různý vztah k válce, kterou komunismus nepokládal za základní nástroj vnitřní politiky ani za základní formu existence národa. Odlišné se utvářel i vztah k politické demokracii, jejímž pravidlům se komunistické strany dokázaly lépe přizpůsobit (aniž by to samozřejmě znamenalo jejich vnitřní přijetí). V rámci obou ideologií a režimů zaujímaly různé místo rasismus a nacionalismus. To, co bylo s nacismem neodmyslitelně spjato, využíval komunismus jen dočasně a k jednotlivým, mnohdy však zavrženíhodným cílům.⁸³ Všechny tyto skutečnosti pak kritiky teorie totalitarismu dovádějí k tvrzení, že přirozeným stavem vztahů mezi nacismem a komunismem je boj a snaha potřit protivníka, nikoli případná dohoda o rozdělení sfér vlivu.⁸⁴

81 HANS MOMMSEN, *Nationalsozialismus und Stalinismus. Diktaturen im Vergleich*, in: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 471–481.

82 Například M. MALIA, *Sovětská tragédie*.

83 MICHAL REIMAN, *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*, Praha 2000, s. 51–54. Reimanova názorově poměrně vyhraněná, a proto i pozoruhodná práce je nesena tezí, že nelze zdůrazňovat pouze vyložené negativní stránky sovětské reality a že sovětský režim je třeba posuzovat nejen podle míry útlaku, ale i podle míry úspěchu při řešení věčných politických, hospodářských a sociálních problémů. Přitom skutečně zaráží, jak velký skandál dodnes vyvolávají podobné poznámky ve vztahu k režimu nacistickému.

84 M. REIMAN, *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*, s. 18.

Druhý proud kritiky se pak dotýkal konkrétnějších otázek politické „každodennosti“, které se analytickým možností teorie totalitarismu vymykají. V jiné souvislosti již bylo řečeno, že mimo její záběr jsou sociální procesy probíhající uvnitř společností v „totalitních“ státech. Další podstatné rozdíly, které teorii totalitarismu podkopávají, spočívají v různé struktuře a postavení státostran a také ve fungování systému.⁸⁵ Jestliže komunistická strana vyrůstala na zásadě demokratického centralismu, kladla větší váhu na institucionální mechanismy a působila jako byrokratická soustava, nacistická strana využívala mnohem více osobní vazby a byla založena na principu osobní věrnosti. Obdobně i celý komunistický systém disponoval rozsáhlou administrativou, podřizoval společnost důkladnému dohledu, a dosáhl tak vysoké míry integrace, k jaké režim nacistický dospět nedokázal.

Mimořádně závažné téma představují otázky byrokratického a vůdcovského principu vlády. V tomto ohledu nelze hluboké diference mezi nacismem a komunismem popírat. Sovětská vláda byla zcela byrokratická, v nacismu se naproti tomu pojila pro moderní společnost v jisté míře nezbytná míra byrokracie se silným prvkem charismatické moci. Z toho pak plyne další nepominutelný rozdíl: řečeno lapidárně zkratkou, proti Stalinovi jakožto produktu systému stojí Hitler jakožto ztělesnění systému.⁸⁶

Kritika teorie totalitarismu nespočívala pouze v poukazech na její slabosti, ale také ve formulaci konkurenční teorie, která se měla prokázat jako přesnější a vhodnější pro analýzu diktatur 20. století. Jednalo se o teorii fašismu, která oproti konceptu totalitarismu změnila základní náhled: nikoli totalitní režimy proti liberální parlamentní demokracii, ale fašismus proti demokracii, přičemž pod pojem fašismu spadal i nacionální socialismus a pod pojem demokracie se většinou jako její socialistická varianta započítával i sovětský socialismus. Fašismus byl podle této teorie definován jako zvláštní forma vlády, jež se objevuje v kritické fázi přechodu k industriální společnosti, kdy vyvstává hrozba socialistické revoluce.⁸⁷ Proti ní uzavírají spojenectví buržoazie s představiteli nejreakčnějších politických sil, které

85 Podrobně se jimi zabývá jeden z nejvýznamnějších a nejvytrvalejších kritiků teorie totalitarismu H. MOMMSEN, *Nationalsozialismus und Stalinismus. Diktaturen im Vergleich*, s. 471–481.

86 IAN KERSHAW, *Nationalsozialistische und stalinistische Herrschaft. Möglichkeiten und Grenzen des Vergleichs*, in: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert* s. 219. Hitlerův kult podle autora přímo zakládá nacismus, který bez Hitlera vůbec nebyl schopen života. SSSR přitom existoval předtím, než Stalin získal dominantní moc, stejně tak jako po jeho smrti. Kershaw odmítá používat pojem totalitarismu pro SSSR po roce 1953, a proto se zabývá pouze srovnáváním nacistického Německa se stalinským SSSR.

87 M.-P. MÖLL, *Gesellschaft und totalitäre Ordnung*, s. 224.

se hlásí k šovinismu a antisemitismu. Teorie fašismu byla přirozeně založena na popisu zásadních kvalitativních rozdílů mezi fašismem (kam patřil jak italský fašismus, tak německý nacismus) a komunismem v původu, povaze cílů, příčinách dobytí moci a sociálním složení hnutí. Určité shody byla ochotna akceptovat pouze ve vnější prezentaci obou režimů.⁸⁸

V rámci teorie fašismu se rozvíjely různé akcenty. V první řadě byla spatřována příčina vzniku fašistického režimu ve snaze zachovávat hospodářské zájmy kapitálu nebo posílit ohrožené postavení středních vrstev. Předmětem zájmu se ale stával i zvláštní styl politiky založený na polovojenských ozbrojených formacích, vyhledávání nepřátel a jejich soustavném napadání a redukci složité společenské reality na jednoduchá srozumitelná hesla. K podstatě fašismu se zařazovala také snaha odstranit zájmové konflikty ve společnosti a dosáhnout žádoucí národní jednoty. Teorie fašismu, jak neopomínali zdůrazňovat její odpůrci, se soustřeďovala pouze na „pravicové“ diktatury.⁸⁹ Proto byla citlivější zejména na blízkost fašistické ideologie, hnutí a režimů s tradičními elitami. Oči měla otevřené pro jevy související s kapitalistickými krizemi a snahami o jejich řešení. Naopak je spíše přimhořovala vůči levicovým a antiliberalním prvkům, které se ve fašismu též objevují. Ve fašismu vždy vidí více konzervativní fenomén sloužící k udržení stávajícího společenského systému než revoluční hnutí usilující o přeměnu společnosti a člověka. Přesvědčivěji než teorie totalitarismu dokáže vysvětlit, za jakých podmínek se liberálně kapitalistický systém změnil na fašistický – dokáže si totiž všimnout i sociálních faktorů, jejichž působení sice není tak přímočaré, jak je kreslí marxismus (jednoduchá obrana materiálních výhod a společenských výsad), jež však ani nelze škrtnat způsobem, jakým to činí teorie totalitarismu. Pojem fašismu se více hodí pro zodpovězení otázky, proč obdobné krizové jevy v USA, Velké Británii a Německu vedly ke zcela jiným výsledkům. Dovoluje totiž vzít v úvahu i vliv procesů, které patřily k podstatě kapitalismu stejně jako ještě dřívějších předindustriálních tradic.⁹⁰ Naproti tomu výzkum represí a pochopení represivních mechanismů v nacistickém Německu i SSSR se neobejdou bez teorie totalitarismu. Zůstane-li základním kritériem hodnocení politických systémů míra svobody, občanská práva a rovnováha jednotlivých odvětví moci, je každé srovnávání režimů používajících

88 *Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse*, příspěvek Hanse Mommsena, s. 18-27.

89 *Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse*, příspěvek Karla Dietricha Brachera, s. 10-17.

90 *Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse*, příspěvek Jürgen Kocky, s. 39-44.

represe a útlak přípustné a teorie totalitarismu neztratí své oprávnění. Vstoupí-li do hodnocení ekonomické a sociální zájmy různých vrstev a působení dlouhodobých společenských procesů, vznikne prostor, do kterého přirozeně pronikne teorie fašismu.

Ačkoli teorie fašismu vznikla mimo jiné i proto, aby pomohla potlačit při studiu moderních diktátorských režimů aktuální politické zájmy, sama se jejich chapadlům nevyhnula. S jeho používáním se zřetelně pojily již v meziválečném období (srov. sociálfašismus nebo pojetí fašismu formulované Dimitrovem na VII. kongresu Kominterny v roce 1935). V 60. letech se pojmu fašismus zase zmocnila opoziční hnutí v západních zemích. Tvořil součást ideologické výbavy protestujících proti vietnamské válce. Podobně jako konkurenční totalitarismus i fašismus se mimořádně výrazně prosadil ve Spolkové republice Německo, kde téměř ovládl revoltující studentské hnutí. To se ve své nejradikálnější variantě dopracovalo k heslu: kdo je antikomunista, nemůže být zároveň antifašista.⁹¹ I teorie fašismu tedy měla svoji politicko-propagandistickou rovinu, na níž částečně splývala se socialistickým pojetím antifašismu. Podle něho měl fašismus několik vrstev – politickou, morální, sociálně ekonomickou, přičemž jej bylo možné skutečně definitivně porazit pouze současně jako politický režim, soubor morálních hodnot, resp. „antihodnot“, i sociálně ekonomický systém. Za takových okolností by ale musela být spolu s fašismem vyvrácena i pluralistická parlamentní demokracie. S její další existencí se naproti tomu nijak nevyučovalo liberální pojetí antifašismu, které sledovalo toliko morální odsouzení fašistické diktatury.⁹²

Ačkoli řada autorů (Broszat, Kocka aj.) popírala vzájemnou neslučitelnost teorie totalitarismu a fašismu, obecně byly pokládány za nesmiřitelně protikladné. Pozoruhodný pokus o spojení obou konceptů ale podnikl Ernst Nolte. V souvislosti s ním se obvykle hovoří o historicko-genetické verzi totalitarismu, kterou vyjadřovala teze o gulagu, jenž předcházela Osvětím, a kterou nepokládal primárně za výraz antisemitismu, nýbrž za krajní projev antikomunismu.⁹³ Její přednost podle Nolteho spočívala v tom, že zachycovala jak protiklad, tak podobnost obou totalitních režimů. Nolte nechápal totalitarismus jako protiklad demokracie. Volil fenomenologický přístup, který pojednával obě jeho varianty v jejich vzájemném

91 Jedná se o parafrázi slavného Horkheimerova aforismu o tom, že kdo nemluví o kapitalismu, nemá právo mluvit o fašismu – srov. MAX HORKHEIMER, *Die Juden und Europa*, in: *Gesammelte Schriften*, díl 4, Frankfurt am Main 1991, s. 308-309.

92 M.-P. MÖLL, *Gesellschaft und totalitäre Ordnung*, s. 227.

93 ERNST NOLTE, *Die drei Versionen der Totalitarismustheorie*, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 105-124.

působení, ovlivňování a boji. Ve svých dílech (*Faschismus in seiner Epoche, Die Krise des liberalen Systems und die faschistische Bewegungen*) ale vytváří také specifickou teorii fašismu, která pracuje s pojmy praktické a teoretické transcendence.⁹⁴ Ve vztahu k těmto dvěma základním osám pak definuje fašismus, který se mu z tohoto hlediska jeví jako radikální popření obou druhů transcendence. Naproti tomu moderní liberální doba je postavena na jejich přijetí – charakterizuje ji směs náboženských představ a zároveň optimistické víry ve zlepšení podmínek pozemského života. Z hluboké krize, do které tato civilizace upadla za první světové války, se pak nabízely dvě základní možnosti – cesta zmíněného odporu proti transcendenci jako takové, kterou se vydal fašismus, nebo cesta odmítnutí teoretické transcendence a naopak radikálního přitakání transcendenci praktické, kterou postupoval komunismus. Obvyklý trojúhelník tvořený fašismem, komunismem a liberalismem ale Nolte rozšiřuje na čtyřúhelník přidáním konzervativního stanoviska, k němuž se sám hlásí a které spočívá v přijetí teoretické a odmítnutí praktické transcendence. Nolte tímto postupem vytváří jakousi metateorii moderní doby, podle které mohou být charakterizovány jednotlivé dílčí teorie: teorie modernizace tak vidí protiklad mezi moderním bolševismem a antimoderním fašismem, teorie totalitarismu vidí fašismus a komunismus na straně jedné a liberalismus na straně druhé – a sekularizační hledisko shrne liberalismus, fašismus i komunismus jako společné produkty osvícenství. Nolte se tedy pokusil zařadit základní politické systémy 20. století do jednotné teorie. Odvrhl teze o kvalitativním protikladu diktatur a liberalismu (vlastní teorii totalitarismu) i představu o nesmiřitelných rozporech mezi fašismem a komunismem (na ní byla založena teorie fašismu) a dospěl k závěru, že liberalismus, fašismus i komunismus jsou produkty osvícenství a postupného odklonu od teoretické transcendence. Z tohoto podhoubí vyrostl nejprve liberalismus a ve chvíli jeho slabosti jako kulturněhistorický důsledek pak komunismus a fašismus, jevy zdánlivě antiliberální, avšak ve skutečnosti pocházející ze stejného základu.

Vedle koncepcí teorii totalitarismu zásadně měnících nebo i popírajících vznikaly ale také pokusy o její doplnění nebo jisté rozšíření do míst, kam původně nesažala. Jednou z nich byla koncepce autoritativních režimů, která měla poskytnout teoretický základ odlišení totalitních režimů od „klasických“ diktatur. Jelikož po-

94 Praktickou transcendencí Nolte rozumí snahu o vnitrosvětskou spásu prostřednictvím na pozemský svět orientované politiky a opatření, jak ji představují například industrializace nebo marxismus. Teoretická transcendence je naopak směřování nad tento svět, víra ve spásu přicházející odjinud nežli z tohoto světa, de facto náboženství, popřípadě i filozofie.

litická represe byla používána proti skutečným či domnělým protivníkům v obou případech, ztrácela pro vzájemné vymezení smysl.⁹⁵ Autorita v bádání o autoritativních režimech Juan J. Linz formuloval tři konstitutivní kritéria:⁹⁶

1) Zatímco totalitní režimy využívají mobilizaci mas, autoritativní usilují spíše o jejich pasivitu a depolitizaci.

2) Proti tzv. monismu totalitních režimů stojí omezený pluralismus režimů autoritativních, které ponechávají jistý, byť kontrolovaný prostor tradičním společenským vrstvám a institucím (šlechtě, univerzitám, církvi, profesním organizacím).

3) Místo revolučních totalitních ideologií směřujících k přestavbě společnosti i člověka jsou autoritativní režimy založeny na konzervativním náhledu na svět. Nemají ambice svět měnit, ale spíše uchovat v současném stavu. Obvykle také vznikly jako obrana ohroženého uspořádání nebo ohrožených hodnot a jako takové se také prezentovaly a usilovaly o podporu (bez ohledu na reálnost takové hrozby).

Autoritativní režimy mnohdy připouštěly existenci opozičních stran a samostatně postavení si uchovávaly i konzervativní a částečně také liberální elity. Na rozdíl od totalitních režimů zůstávala neochvějná výjimečná pozice armády. V jejich čele většinou stáli muži duchovně zakotvení v 19. století. Od mas si uchovávali tomu odpovídající odstup. Měli vlastní mocenskou základnu, disponovali prestiží v rámci elit, byli vychováni a vzděláni v tradičních institucích (na univerzitách nebo vojenských akademiích). Naproti tomu vůdcové totalitní hodnoty 19. století zavrhovali a zastávali protiburžoazní, protiaristokratické a populistické postoje. Obvykle neměli institucionální vzdělání a vlastní „přirozenou“ mocenskou základnu, kterou si museli teprve zajistit v podobě vznikajícího hnutí nebo strany.⁹⁷

Koncepce spočívala na přesvědčení o kvalitativním rozdílu mezi totalitarismem a autoritarismem. Podle Linze je totalitarismus mimořádný stav, k němuž vývoj dospěje ve zvláštních, k tomu vhodných podmínkách. Za přítomnosti fašistických nebo komunistických prvků se zvyšuje pravděpodobnost zrodu totalitního režimu. Ve skutečnosti se však fašismus s částečnou výjimkou Itálie stával součástí antidemokratických koalic, a posiloval tak tendenci k nastolení autoritativního systému.⁹⁸

95 Diskutovat je samozřejmě možné o míře této represe, což ale k vzájemnému odlišení režimů stačit nemůže. Navíc by zřejmě ani neplatilo schéma, které se zdánlivě nabízí: že v totalitních režimech by intenzita represí byla vyšší.

96 JUAN J. LINZ, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, in: Handbook of Political Science, sv. 3, Macropolitical Theory, (edd.) Fred I. Greenstein, Nelson W. Polsby, Reading 1975, s. 175-411.

97 JUAN J. LINZ, *Faschismus und nicht-demokratische Regime*, in: Totalitarismus und Politische Religionen. Konzepte des Diktaturvergleichs, s. 285-288.

98 J. J. LINZ, *Faschismus und nicht-demokratische Regime*, s. 260-268.

Jiným směrem doplňovala teorii totalitarismu koncepce politického náboženství. V souvislosti s celkovou renesancí neototalitarismu v 90. letech získalo popularitu i nacházení náboženských prvků v teorii i praxi diktatur považovaných za totalitní. Styčné plochy však byly objeveny již mnohem dříve. Pomineme-li náznaky pocházející z konce 18. století, kdy se některým současníkům jevila jakobínská ideologie jako politické náboženství,⁹⁹ pak nepřekvapí, že realita diktátorských režimů druhé poloviny 30. let 20. století k podobnému srovnávání poskytovala dostatek důvodů. Ernst Voegelin v souladu s celým svým dílem považoval fašismus, nacismus a komunismus za výsledek sekularizačního procesu v Evropě, který však nezlikvidoval náboženskou formu jako takovou, ale způsobil změnu jejího obsahu – křesťanskou tradici nahradila světská religiozita. Masové ideologie dovolily absolutizovat a uctívat rasu, třídu nebo stát. Ideologií, která nahrazovala náboženství v jeho všudypřítomnosti a všeprostopustnosti, se zabýval i další z klasiků: R. Aron.

Koncepce diktatur jako politického náboženství se opírala o využívání podobných nástrojů jako náboženství. Šlo o strach před tresty za provinění, zásahy do osobní sféry, snahu řídit chování lidí v každé životní situaci, zavádění rituálů v přelomových chvílích, silně vyvinuté rozlišování mezi věrnými a vyloučenými, vyzvednutí části reality do pozice pilíře víry, který se nachází mimo jakoukoli pochybnost, vidinu spásy, kterou zvěstují vyvolení hlasatelé. Podobnost revolučních svátků s náboženskými slavnostmi dnes patří už k všeobecně přijímaným tezím. Kromě podobností s náboženstvími obecně existují i společné prvky mezi totalitními hnutími a církvemi. Týkají se podmínek členství, vstupu a eventuálního výstupu, sankcí, čistě nauky, souboru svatých knih, péče o víru a mravy, provádění „misie“ apod.¹⁰⁰

Představa politického náboženství se koncentrovala na určitou část teorie a praxe totalitních hnutí a režimů. Ačkoli podobnosti jsou nesporné, zůstává otázkou, nakolik přispívá k pochopení podstaty totalitních diktatur jako specifického fenoménu 20. století. Nelze totiž jednoznačně říci, jestli se nejednalo spíše jen o vnější blízkost plynoucí z „přirozenosti“ některých „náboženských“ forem ve veřejném i soukromém životě. Vždyť za svého druhu politické náboženství s většinou výše zmíněných znaků bychom mohli označit i liberální parlamentní systém.

99 Christoph Martin Wieland v tomto smyslu jakobíny charakterizoval v roce 1793 – cituji podle H. MAIER, *Konzepte des Diktaturvergleichs: „Totalitarismus“ und „politische Religionen“*, in: *Totalitarismus und Politische Religionen. Konzepte des Diktaturvergleichs*, s. 242.

100 H. MAIER, *Konzepte des Diktaturvergleichs: „Totalitarismus“ und „politische Religionen“*, s. 242-247.

S pojmem totalitarismu se můžeme setkat na několika rovinách. Vyskytuje se jako: 1) morálně etická kategorie vyjadřující odpor k jisté formě politické moci a odlišnost od forem jiných; 2) ideálnětypický konstrukt sloužící k popisu určitého politického systému; 3) prostředek empirické historické, sociologické a politologické analýzy režimů v konkrétních zemích; 4) popis hrozeb pro moderní společnost bez ohledu na politický režim.¹⁰¹

V průběhu svých dějin teorie totalitarismu narazila na ostrou kritiku, jež některé její premisy vyvrátila a donutila její zastánce k různým úpravám a posunům. Dnes je zřejmé, že pro kompletní rozbor a hodnocení fašismu, nacismu a komunismu si s ní nevystačíme. Řadu důležitých motivů zcela pomíjela nebo nedoceňovala, a tím podstatu těchto jevů poněkud deformovala. Nepřehlédnutelné sepětí s aktuální politickou situací a politickými zájmy její hodnotu jistě nikterak neposiluje. Na druhé straně ale ani její konkurenti, především teorie fašismu a sociálněvědní přístup k bádání o komunismu, neprokázaly vůči těmto nebezpečím větší odolnost. Také jim lze vytknout selektivní zacházení se zkoumaným předmětem a podřizování se politickým potřebám. Vzhledem k tomu si teorie totalitarismu nezaslouží naprosté zavržení. V době, kdy politické souvislosti její obhajoby (nebo naopak kritiky) výrazně zesláblly, je ale nutné (a naštěstí snad i možné) zacházet s ní opatrně jako s nástrojem, který má své možnosti a výhody, ale zároveň i meze, jako s nástrojem, který může pomáhat, ale i škodit.¹⁰²

101 H. BUCHSTEIN, *Totalitarismustheorie und empirische Politikforschung*, s. 264–266. Buchstein k tomuto výčtu přidává ještě jednu rovinu týkající se výlučně německé problematiky – totalitarismu představoval součást debaty o politické identitě Spolkové republiky po druhé světové válce, potažmo o periodizaci německých dějin od druhé poloviny 19. století.

102 Studie byla vypracována v rámci výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*.